

๔. สมาสกณฺฑ

ว่าด้วยการย่อนามที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันเข้ากัน

อถ ต่อไป สมาส การย่อ (มยา) อันข้าพเจ้า วุจฺเจเต จะกล่าว นามานนฺตร ในที่ไม่มีระหว่างแห่งนาม นามนิสฺสิตตฺตา เพราะอาศัยซึ่งนาม อิติ (อตุโธ) ด้วยเนื้อความว่า “สมาส การย่อเข้ากัน นามานเมว แห่งนามทั้งหลายนั่นเอง อณฺณมณฺณสมฺพนฺธิํ อันมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน (โหติ) ย่อมมี” สยญฺจ นามิกตฺตา และเพราะสมาสเองก็ประกอบด้วยวิภัตตินาม.

ต่อไป ข้าพเจ้าจะกล่าวการสมาสไม่ให้นามมีระหว่าง เพราะอาศัยซึ่งนามโดยเนื้อความว่า “การย่อนามทั้งหลายที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันเข้ากัน” และเพราะสมาสเองก็ประกอบด้วยวิภัตตินาม

จ อนึ่ง โส สมาสนั้น จพฺพโส มี ๖ อย่าง อิติ คือ อพฺยयीภาโว กัมมธารโย ทิคุ ตปฺปรีโส พหุพฺพีหิ ทฺวนโท จ อพฺยयीภาวส กัมมธารยส ทิคุ ตปฺปรีสส พหุพฺพีหิ และทวันทส

อนึ่ง สมาสนั้นมี ๖ อย่าง คือ อพฺยयीภาวส กัมมธารยส ทิคุ ตปฺปรีสส พหุพฺพีหิ และทวันทส

๑. อพฺยयीภาวสมาส

ว่าด้วยสมาสที่มีอุปสัคและนิบาตเป็นบทหน้าและเป็นประธาน

ตตฺร ในสมาส ๖ ทั้งหลายเหล่านั้น อพฺยयीภาวสมาส อพฺยयीภาวสมาส (มยา) อันข้าพเจ้า วุจฺเจเต จะกล่าว ปจฺมํ ก่อน. โส จ ก็อพฺยयीภาวสมาสนั้น นิจฺจสมาส (โหติ) เป็นสมาสแน่นอน อิติ เพราะเหตุนั้น อสฺสप्तวิคฺคโห จึงเป็นสมาสที่ไม่ทำวิเคราะห์ด้วยบทของตน.

ในสมาสทั้ง ๖ อย่างนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวอพฺยयीภาวสมาสก่อน, ก็อพฺยयीภาวสมาสนั้น เป็นสมาสแน่นอน จึงเป็นสมาสที่ไม่ทำวิเคราะห์ด้วยบทของตน

อุปนคฺรฺ อิติธ ในอุทาหรณ์นี้ว่า “อุปนคฺรฺ” ปจฺเมกฺวณฺํ สฺสิ ปฐฺมาวิภักตฺติเอกฺวณฺจะ (โหติ) ย่อมลง อุปสทฺทโต หลังจาก อุป อุปสัค. โสโป การลบวิภักติ (โหติ) ย่อมมี สพฺพาสมาวุโสปสคฺคฺนิปาตาทีหิ จาติ ด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคฺนิปาตาทีหิ จ” ตสฺส อุปสคฺคฺปรตฺตา เพราะสิวิภักตินั้นอยู่ข้างหลังอุปสัค. ฉญฺเจกฺวณฺํ สฺส สณฺญีวิภักตฺติเอกฺวณฺจะ (โหติ) ย่อมลง นครสทฺทโต หลังจาก นคร ศัพท์. วิคฺคเห เมื่อการวิเคราะห์ อณฺณมณฺณสมฺพนฺธส ด้วยบทอื่น นครสฺส สมิปฺ อิติ ว่า “ที่ใกล้แห่งเมือง” กเต อนนํกศึกษากระทำให้แล้ว, นามานํ สมาส ยุตฺตตฺโถติ สูตรว่า “นามานํ สมาส ยุตฺตตฺโถ” วตฺตเต ย่อมตามไป สพฺพตฺถ ในทุกที่ สมาสวิธีนาเน ที่เป็นวิธีของสมาส

ในอุทาหรณ์ว่า “อุปนคฺรฺ” นี้ ลง สฺสิ ปฐฺมาวิภักตฺติเอกฺวณฺจะ ข้างหลัง อุป อุปสัค, ลบวิภักติด้วยสูตรว่า “สพฺพาสมาวุโสปสคฺคฺนิปาตาทีหิ จ” เพราะสิวิภักตินั้นอยู่ข้างหลังอุปสัค, ลง

ส จัณฐิวิวิธติเอกวจนะ ข้างหลัง นคร ศัพท์, เมื่อวิเคราะห์ด้วยบทอื่นว่า “ที่ใกล้แห่งเมือง” แล้ว, สูตรว่า “นามานํ สมาส ยุตตตโต” ตามไปทุกที่ที่เป็นวิธีของสมาส

๓๓๐. อุปสคฺคฺนิปาตปุพฺพโก อพฺยयीภาโว. (๒ บท, ลัญญาสูตร)

อุปสคฺคฺนิปาตปุพฺพโก สมาสที่มีอุปสัคและนิบาตเป็นบทหน้า อพฺยयीภาโว
ชื่อว่าอพยยิภาวะ.

สมาสที่มีอุปสัคและนิบาตเป็นบทหน้า ชื่อว่าอพยยิภาวะ

นามิโก บทที่ประกอบด้วยวิภัตตินาม อุปสคฺคฺนิปาตปุพฺพโก มีอุปสัคเป็นบทหน้า นิปาตปุพฺพโก จ และมีนิบาตเป็นบทหน้า ยุตตตโต มีเนื้อความประกอบเข้ากันได้ สมสียเต ย่อมถูกย่อเข้า นิจุ แน่นอน เตเหว อตฺตปุพฺพเกหิ อุปสคฺคฺนิปาเตหิ สห กับด้วยอุปสัคและนิบาตทั้งหลาย เหล่านั้นที่มีตนเป็นบทหน้านั้นเกี่ยว, โส จ สมาส และการย่อนั้น อพฺยयीภาวสญฺโฆ โหติ มีชื่อว่าอพยยิภาวะสมาส. วาอีกอย่างหนึ่ง อพฺยयीภาวาทิสญฺญาวิธายกสูตรตฺตนาเนวสูตรตั้งชื่อสมาสมี อพฺยयीภาวะ เป็นต้นทั้งหลายแล ทฎฺฐพฺพานิ อันนักศึกษาพึงทราบ สมาสวิธายกานิ อิติ ว่าเป็นสูตรทำให้เป็นสมาส สญฺญาวิธานมุขเน โดยมีการตั้งชื่อเป็นประธาน.

บทที่ประกอบด้วยวิภัตตินาม มีอุปสัคและนิบาตเป็นบทหน้า มีเนื้อความเข้ากันได้ จะถูก ย่อเข้ากับด้วยอุปสัคและนิบาตที่มีตนเป็นบทหน้า แน่นอน, และการย่อนั้น มีชื่อว่าอพยยิภาวะ, อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า สูตรตั้งชื่ออพยยิภาวะสมาสเป็นต้น เป็นสูตรทำให้เป็นสมาสโดยมีการตั้งชื่อเป็นประธาน

ตตฺถ ในบทว่า อพฺยयीภาโว นั้น อพฺยयी อิติ คำว่า “อพยยิ” สญฺญา (โหติ) เป็นชื่อ อุปสคฺคฺนิปาตานํ ของอุปสัคและนิบาตทั้งหลาย พฺยยรหิตตฺตา เพราะเว้นจากการเปลี่ยนแปลง ลิงฺควจน-เกเทปิ แม้ในความแตกต่างกันแห่งลิงค์และวจนะ. (โย) สมาสไต อตฺถ ยังเนื้อความ อพฺยยานํ ของอุปสัคและนิบาตทั้งหลาย วิภาวยติ ย่อมให้ปรากฏ อิติ เพราะเหตุนี้ (โส) สมาสนั้น อพฺยयीภาโว ชื่อว่าอพยยิภาวะ อพฺยยตฺตปุพฺพกมตฺตา เพราะมีเนื้อความของอุปสัคและนิบาตเป็นประธาน, วา หรือ อนพฺยयी บทที่ไม่ใช่อพยยะ อพฺยयी ภวติ กลายเป็นอพยยะ อิติ เพราะฉะนั้น อพฺยयीภาโว ชื่อว่าอพยยิภาวะ. หิ จริงอยู่ อพฺยयीภาโว อพฺยयीภาวสมาส ปุพฺพปทตฺตป-ปธานํ มีเนื้อความของบทหน้าเป็นประธาน. จ สำหรับ เอตฺถ ในสูตรนี้ ปุพฺพนิปาโต การตกไปอยู่ข้างหน้า อุปสคฺคฺนิปาตานเมว แห่งอุปสัคและนิบาตทั้งหลายนั้น เกี่ยว (โหติ) ย่อมมี วุตตตฺตา เพราะถูกกล่าวไว้ อุปสคฺคฺนิปาตปุพฺพโก อิติ ว่า มีอุปสัคและนิบาตเป็นบทหน้า.

ในบทว่า อพฺยयीภาโว นั้น คำว่า “อพยยิ” เป็นชื่อของอุปสัคและนิบาต เพราะเว้นจากการเปลี่ยนแปลงในลิงค์และวจนะ, สมาสที่ทำเนื้อความของอุปสัคและนิบาตให้ปรากฏ ชื่อว่าอพยยิภาวะ เพราะมีเนื้อความของอุปสัคและนิบาตเป็นประธาน, หรือแม้บทที่ไม่ใช่อพยยะ ก็กลายเป็นอพยยะ จึงชื่อว่าอพยยิภาวะ, จริงอยู่ อพฺยयीภาวสมาสมีเนื้อความของบทหน้าเป็นประธาน, ในสูตรนี้ อุปสัคและนิบาตจะตกไปอยู่ข้างหน้า เพราะท่านกล่าวไว้ว่า มีอุปสัคและนิบาตเป็นบทหน้า

๓๓๑. นามานี สมาส ยุตตโต. (๓ บท, สัณญาสูตฺร)

ยุตตโต หมู่บทที่มีเนื้อความที่ประกอบเข้ากันได้ นามานี ของนามทั้งหลาย สมาส ชื่อว่าสมาส.

หมู่บทนามที่มีเนื้อความย่อเข้ากันได้ ชื่อว่าสมาส

โยยุตตโตหมู่บทที่มีเนื้อความที่ประกอบเข้ากันได้ใด เตสนามานีของนามทั้งหลายเหล่านั้น ปยฺชชมานปทธานํ อันมีเนื้อความของบทประกอบกัน (อตฺถิ) มีอยู่, โส หมู่บทที่มีเนื้อความที่ประกอบเข้ากันได้ นั้น สมาสสณฺโณ โหติ มีชื่อว่าสมาส. ตทณฺณํ บทอื่นจากสมาสนั้น รุหุํ มีชื่อ วากฺยํ อิติ ว่าวากยะ.

หมู่บทนามที่มีเนื้อความย่อเข้ากันได้ ชื่อว่าสมาส, บทอื่นนอกจากสมาส เรียกว่าวากยะ

นามานิ นามทั้งหลาย สฺยาทวิภตฺตยฺนฺตานิ คือบทที่มี ติ วิภตฺติเป็นต้นอยู่สุดท้าย. สมสฺสเด ย่อมถูกย่อ อิติ เพราะเหตุนี้ สมาส ชื่อว่าสมาส, สงฺฆิปิยตีติ อตฺถิ อธิบายว่า ย่อมถูกย่อเข้ากัน.

นามคือบทที่มี ติ วิภตฺติเป็นต้นอยู่สุดท้าย, บทที่ถูกย่อ คือถูกย่อเข้ากัน ชื่อว่าสมาส

หิ จจริงอยู่ วุตฺตํ (วจนํ) คำอ่านท่านกล่าวไว้แล้ว อิติ ว่า

ปทสงฺเขโป การย่อบทเข้ากัน สมาส ชื่อว่าสมาส, ปทปฺปจฺยสํหิตํ การประกอบบทเข้ากับปัจจัย ตทฺธิตํ นาม โหติ มีชื่อว่าตฺถิต, อนฺตรํ ความแตกต่างกัน เตสํ ของสมาสและตฺถิตทั้งหลาย วิญฺญเญยํ อันนักศึกษาพึงทราบ เวํ อย่างนี้.

จริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

การย่อบทเข้ากัน ชื่อว่าสมาส, การประกอบบทเข้ากับปัจจัย ชื่อว่าตฺถิต, พึงทราบความแตกต่างกันระหว่างสมาสและตฺถิต อย่างนี้

จ กิ สมสนํ การย่อ ทฺวิธํ อสฺส มี ๒ อย่าง สทฺทสมสนํ การย่อศัพท์ อติถสมสนํ จ และการย่อเนื้อความ. ตํ อุกฺกมฺปิ แม้การย่อทั้ง ๒ นั้น ลพฺภติ อันบัณฑิตย่อมได้ ปริปฺญฺณเมว ครอบถ้วน ลุตฺตสมาเส ในสมาสที่มีการลบวิภตฺติ. ปน ส่วน อุตฺตสมาเส ในสมาสที่ไม่มีการลบวิภตฺติ อตฺถสมสนเมว การย่อเนื้อความเท่านั้น ลพฺภติ อันบัณฑิตย่อมได้ วิภตฺติโลปาภาวโต เพราะไม่มีแห่งการลบวิภตฺติ. วา อีกอย่างหนึ่ง ทฺวิธมฺปิ การย่อแม้ทั้ง ๒ ลพฺภเตว อันบัณฑิตย่อมได้นั้นเทียว ตตฺถาปิ แม้ในสมาสที่ไม่มีการลบวิภตฺตินี้ น เอกปทตฺตฺปคฺมนโต เพราะเข้าถึงซึ่งความเป็นบทเดียวกัน. หิ จจริงอยู่ ปโยชนานิ ประโยชน์ทั้งหลาย สมาสสฺส ของสมาส เทว มี ๒ อย่าง อิติ คือ เอกปทตฺต เป็นบทเดียวกัน เอกวิภตฺติตฺตํ จ และมีวิภตฺติเดียวกัน.

ก็การย่อ มี ๒ อย่าง คือ การย่อศัพท์ และการย่อเนื้อความ, จะได้การย่อทั้ง ๒ นั้น ค

รวบถ้วนในสมาสที่มีการลวิภัตติ, ส่วนในสมาสที่ไม่มีการลวิภัตติ จะได้รับการย่อเนื้อความเท่านั้น เพราะไม่มีการลวิภัตติ, บางที แม้ในสมาสที่ไม่มีการลวิภัตตินั้น ก็ได้รับการย่อทั้ง ๒ เพราะจะต้องเป็นบทเดียวกัน, สมาสมีประโยชน์ ๒ อย่าง คือ ย่อเป็นบทเดียวกัน และมีวิภัตติเดียวกัน

อตฺโถ เนื้อความ ยุตฺโต อันประกอบเข้ากันได้ ยุตฺตตฺโถ ชื่อว่ายุตต์ตถะ. อถ วา อีกอย่างหนึ่ง อตฺโถ เนื้อความ ยุตฺโต อันประกอบกัน สงฺคโต อันรวมเข้ากัน สมฺพนฺโธ วา หรืออันมีความเกี่ยวข้องกัน ยสฺส ของสมาสใด (อตฺติ) มีอยู่, โสยฺ สมาสนั้น ยุตฺตตฺโถ ชื่อว่ายุตต์ตถะ, (วจนฺ) คำ อิติ ว่า “เอกตฺถิภาโว ความมีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน ภินฺนตฺถานํ แห่งบททั้งหลายอันมีเนื้อความต่างกัน สมาสลกฺขณํ เป็นลักษณะของสมาส” วุตฺตํ โหติ เป็นคำอันท่านกล่าวไว้แล้ว เอเตน สงฺคตตฺถเณน ยุตฺตตฺถวจนเณน ด้วย ยุตฺตตฺถ ศัพท์อันมีอรรถว่ารวบรวมนั้น. จ ก็ เอเตถ ในสูตรนี้ กจฺจายโน อาจารย์กัจจายนะ ทสฺเสติ ย่อมแสดง นามานํ อิติ วจนเณน ด้วยคำว่า “นามานํ” อิติ ว่า “เทวทตฺโต ปจติ อิตฺติอาทิสฺ ในอุทธารณทั้งหลายเป็นต้นว่า “เทวทตฺโต ปจติ นายเทวทัตย่อมหุง” สมาส การย่อเป็นสมาส อาชฺยาเตน กับบทอาชฺยาต น โหติ ย่อมไม่มี. ปน อนึ่ง ที่เปติ ย่อมแสดง ยุตฺตตฺถลคฺคเณน ด้วย ยุตฺตตฺถ ศัพท์ สมฺพนฺธตฺถเณน อันมีอรรถว่าสัมพันธ์กัน อิติ ว่า “อญฺญมญฺญานเปกฺขเสฏฺ ในบททั้งหลายอันไม่มองหากันและกัน น ภโฏ รญฺโณ ปุตฺโต เทวทตฺตสฺส อิตฺติอาทิสฺ ในอุทธารณทั้งหลายเป็นต้นว่า “ภโฏ รญฺโณ ปุตฺโต เทวทตฺตสฺส บุตรของนายเทวทัตเป็นมหาดเล็กของพระราชา” และในบททั้งหลายอันมองหาบทอื่น เทวทตฺตสฺส กณฺหา ทนฺดา อิตฺติอาทิสฺ ในอุทธารณทั้งหลายเป็นต้นว่า “เทวทตฺตสฺส กณฺหา ทนฺดา พันทั้งหลายของนายเทวทัตดำ” สมาส การย่อเป็นสมาส น โหติ ย่อมไม่มี อยุตฺตตฺถาย เพราะไม่มีเนื้อความประกอบกัน”.

เนื้อความอันประกอบเข้ากันได้ ชื่อว่ายุตต์ตถะ, อีกอย่างหนึ่ง สมาสใดมีเนื้อความอันประกอบกัน รวบรวมเข้ากัน หรือเกี่ยวข้องกัน สมาสนั้น ชื่อว่ายุตต์ตถะ, มีคำที่ท่านกล่าวด้วย ยุตฺตตฺถ ศัพท์อันมีอรรถว่ารวบรวมนั้นว่า “ความมีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน แห่งบทที่มีเนื้อความต่างกัน เป็นลักษณะของสมาส”. อีกทั้งในสูตรนี้ ท่านอาจารย์กัจจายนะได้แสดงด้วยคำว่า “นามานํ” ไว้ว่า “ในอุทธารณเป็นต้นว่า “เทวทตฺโต ปจติ นายเทวทัตย่อมหุง” จะย่อเป็นสมาสกับบทอาชฺยาตไม่ได้, และแสดงด้วย ยุตฺตตฺถ ศัพท์ ที่มีอรรถว่าสัมพันธ์กัน ไว้ว่า “ในบทอันไม่มองหากันและกัน ในอุทธารณเป็นต้นว่า “ภโฏ รญฺโณ ปุตฺโต เทวทตฺตสฺส บุตรของนายเทวทัตเป็นมหาดเล็กของพระราชา” และในบทอันมองหาบทอื่นในอุทธารณเป็นต้นว่า “เทวทตฺตสฺส กณฺหา ทนฺดา พันทั้งหลายของนายเทวทัตดำ” จะย่อเป็นสมาสไม่ได้ เพราะไม่มีเนื้อความประกอบกัน”

ยุตฺตตฺถานํ อิติ บทว่า “ยุตฺตตฺถานํ” วุตฺตเต ย่อมตามไป วิปริณาเมน โดยการเปลี่ยนวิภัตติ อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโมติ (ปริภาสโต) เพราะปริภาสว่า “มีการเปลี่ยนวิภัตติไปตามเนื้อความ”.

บทว่า “ยุตตตถาณ” เปลี่ยนวิภัตติแล้วตามไป เพราะมีคำกำหนดไว้ว่า “มีการเปลี่ยนวิภัตติไปตามเนื้อความ”

๓๓๒. เตส วิภัตติโย โลปา จ. (๔ บท, โลปวิธิสูตฺร)

วิภัตติโย วิภัตติทั้งหลาย เตส ยุตตตถาณ (นามาน) ของนามทั้งหลายอันมีเนื้อความประกอบกันเหล่านั้น โลปา (โหนติ) เป็นวิภัตติอันควรลบ.

ควรลบวิภัตติของนามทั้งหลายเหล่านั้น

อิธ ในสูตรนี้ เอกตถิภูตา ความเป็นบทที่มีอรรถเดียวกัน ปทนต์เรน วา กับด้วยบทอื่นก็ดี ตฤติปปุจเจหิ วา กับด้วยตฤติปปุจเจหิทั้งหลายก็ดี อายาทิปปุจเจหิ วา กับด้วย อายปัจเจหิเป็นต้นทั้งหลายก็ดี ยุตตตถา นาม ชื่อว่ายุตตตถะ. เตน เพราะเหตุนั้น อตฺโถ คำอธิบาย โหติ มีอยู่ อิติ ว่า “วิภัตติโย วิภัตติทั้งหลาย สมาสานํ ของสมาสทั้งหลาย ตฤติยาทิปปุจเจหิ และของบททั้งหลายที่มีตฤติปปุจเจหิและอายปัจเจหิเป็นต้นอยู่สุดท้าย เตส ยุตตตถาณ อันมีเนื้อความประกอบกันเหล่านั้น โลปนิยา โหนติ เป็นวิภัตติอันควรลบ”. ปน แต่ว่า สมาสคฺคหณานิการะเมื่อการตามไปไกลแห่งสมาส ศัพท์ สติ มีอยู่ ตฤติยาทิปปุจเจหิวิภัตติ-โลโป การลบวิภัตติของบทที่มีตฤติปปุจเจหิและอายปัจเจหิเป็นต้นอยู่สุดท้าย (โหติ) ย่อมมี วา บ้าง เตส คฺคหณ ด้วย เตส ศัพท์. จคฺคหณํ จศัพท์ โลปนิวัตตุนตฺถํ มีประโยชน์ต่อการห้ามซึ่งการลบ ปงฺกโรโรคาทีสุ ในอุททาหรณ์ทั้งหลายมี ปงฺกโร เป็นต้น.

ในสูตรนี้ การย่อให้เป็นบทที่มีอรรถเดียวกันกับบทอื่น บทที่มีตฤติปปุจเจหิ หรือบทที่มี อายปัจเจหิเป็นต้น ก็ชื่อว่ายุตตตถะ, เพราะฉะนั้น จึงมีคำอธิบายว่า “ควรลบวิภัตติของสมาส และของบทที่มีตฤติปปุจเจหิและอายปัจเจหิเป็นต้นอยู่สุดท้าย ที่มีเนื้อความประกอบกันเหล่านั้น”, แต่ว่า สมาส ศัพท์ตามมาไกล จึงลบวิภัตติของบทที่มีตฤติปปุจเจหิและอายปัจเจหิเป็นต้นอยู่สุดท้ายบ้าง ด้วย เตส ศัพท์, จศัพท์ ห้ามลบวิภัตติในอุททาหรณ์ว่า ปงฺกโร เป็นต้น

ลุตฺตาสฺ วิภัตติสฺ อิติ บทว่า “ลุตฺตาสฺ” และ “วิภัตติสฺ” วตฺเต ย่อมตามไป วิปริณาเมน โดยการเปลี่ยนวิภัตติ, ยุตตตถคฺคหณํ จ และ ยุตตตถ ศัพท์ (วตฺเต) ย่อมตามไป.

บทว่า “ลุตฺตาสฺ” และ “วิภัตติสฺ” เปลี่ยนวิภัตติแล้วตามไป, และ ยุตตตถ ศัพท์ ก็ตามไปด้วย

๓๓๓. ปกฺติ จสฺส สรณฺตสฺส. (๔ บท, ตํรูปาติเทสฺสสูตร)

วิภัตติสฺ เมื่อวิภัตติทั้งหลาย ลุตฺตาสฺ ถูกลบแล้ว ปกฺติ ความเป็นปกติ อสฺส ยุตตตถสฺส แห่งศัพท์อันมีอรรถประกอบกันนั้น สรณฺตสฺส อันมีสระเป็นที่สุด (โหติ) จ ย่อมมีด้วย.

เมื่อลบวิภัตติแล้ว ให้ศัพท์ที่มีอรรถประกอบกันนั้น เป็นปกติและมีสระเป็นที่สุด

วิภัตติสฺ เมื่อวิภัตติทั้งหลาย ลุตฺตาสฺ ถูกลบแล้ว ปกฺติภาโว ความเป็นปกติ ติวิธสฺสปิ ลิงฺคสฺส แห่งลิงค์แม้ทั้ง ๓ อสฺส ยุตตตถสฺส แห่งศัพท์อันมีอรรถประกอบกันนั้น สรณฺตสฺส

อันมีสระเป็นที่สุด โหติ ย่อมมี. (ปกติภาโว) ความเป็นปกติ นิคฺคหิตนตฺตสฺสปิ แม้แห่งบทอันมีนิค
หิตเป็นที่สุด ก็สมุทฺยอิทปฺปจฺจยตาทีสุ ในอุทาหรณ์ทั้งหลายมี ก็สมุทฺย และ อิทปฺปจฺจยตา เป็นต้น
(โหติ) ย่อมมี จสฺสทฺเทน ด้วย จ ศัพท์. อयํ สุตฺตโร อติเทโส เป็นอติเทสสูตร นิमितฺตภาว
เนमितฺติภาวสฺส อิธ อนิจฺฉิตตฺตา เพราะเมื่ออนิมิต(คือวิภัตติ)ไม่มี เนमितติกะ(ผลของนิमित)ก็ไม่มี อัน
นทานไม่ประสงค์เอาแล้วในสูตรนี้.

เมื่อลบลวิภัตติแล้ว ให้ลิงค์ทั้ง ๓ ที่มีอรรธประกอบกันนั้น เป็นปกติและมีสระเป็นที่สุด, แม้นิคหิตในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า “กีสมฺหยา” และ “อิทฺตปฺปจฺจยตา” เป็นต้น ก็ได้ด้วย จ ศัพท์, สูตรนี้เป็นตฺรูปาติเทศสูตร เพราะในสูตรนี้ท่านไม่ประสงค์ว่า เมื่อนิमित(คือวิภัตติ)ถูกลบไป เนमितติกะ(ผลของนิमित)ก็หายไปด้วย

วิฤตตบุปฺปตฺติยํ เมื่อการลงวิภัตติ **อสมฺปตฺตายํ** ยังมาไม่ถึง **สกตฺถวิเรน**
 เพราะเว้นจากอรรถของตน **ลึงฺควาภาวา จ** และเพราะยังไม่เป็นลิงค์ **สมาสฺส** แห่งสมาส
 อิธ ในที่นี้, **กจฺจายโน** อาจารย์ก็จจายนะ **อาห** กล่าวแล้ว **นามพฺยปเทศาติเตสํ**
 ซึ่งสูตรแสดงความเป็นนาม.

เมื่อยังไม่ถึงขั้นตอนการลงวิบัติ เพราะเว้นจากอรรถของตน และเพราะในที่นี้สมาสยังไม่เป็น
ลิงค์, อาจารย์ก็จายนะจึงกล่าวสูตรแสดงความเป็นนาม ต่อไปว่า

๓๓๔. ตพฐิตสมาสกิดกา นามว่าตเวตุนาที่สุ จ. (๕ บท, อติเทศสูตร)

ตฤธิตสมาสกิตกา ตัทธิต สมาส และกิตกัทั้งหลาย อตเวตุนาทีสุ
 ในรูปอุททาหรณ์ทั้งหลายอันเว้นจาก ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้น นามิ อิว เป็นเหมือนนาม จ
 ด้วย.

ตัทธิต สมาส และกิตกัในรูปอันเว้นจาก ตเว และ ตุน ปัจจัยเป็นต้น
เป็นเหมือนนาม

ตฤติตฺตนา ศัพท์ทั้งหลายอันมีตัดทิตปัจจัยเป็นที่สุด กิตฺตนา ศัพท์ทั้งหลายอันมีกิตปัจจัยเป็นที่สุด สมาส และสมาสทั้งหลาย ทฎฺฐพฺพา อันนักศึกษาพึงทราบ นามํ อิว เป็นเหมือนนามวชฺเชตฺวา ยกเว้น ตเวตฺตุนตฺวานตฺวาทีปฺปจฺจนนฺเต ซึ่งรูปอุทาหรณ์ทั้งหลายอันมี ตเว ตุน ตฺวาน และตฺวา ปัจจัยเป็นต้นอยู่สุดท้าย. จคฺคหณํ จศัพท์ นามพฺยปเทสฺตถํ มีประโยชน์ต่อการแสดงเป็นนามกิจจฺปฺปจฺยอาอีอินีอิตฺติปฺปจฺจนนฺตาทิสฺสปี แม้แห่งศัพท์ที่มี กิจจปัจจัย อา อี อินี-อิตฺติปัจจัยอยู่สุดท้ายเป็นต้น. อปเร อาจารย์ทั้งหลายบางพวก (วาทนฺติ) ย่อมกล่าว อิตฺติ ว่า “สมาสคฺคหณํ สมาสศัพท์ อิตฺ ในสูตรนี้ นยมนฺตถํ มีประโยชน์ต่อการกำหนด อิตฺติ ว่า “นาม-พฺยปเทโส การแสดงให้เป็นนาม สมุทฺทายนํ แห่งหมู่ศัพท์ทั้งหลาย อตฺถวตฺ อັນมีอรรถ (โหติ) ย่อมมี สมาสสเสว แก่สมาสเท่านั้น” ”

ศัพท์ที่มีตัวทิตปัจจุบันอยู่สุดท้าย ศัพท์ที่มีกิตปัจจุบันอยู่สุดท้าย และสมาส
พิจารณาว่าเป็นเหมือนนาม ยกเว้น ศัพท์ที่มี ตเว ตุน ตวาน และ ตวา ปัจจุบันเป็นต้นอยู่สุดท้าย,
จศัพท์ มีประโยชน์ต่อการแสดงเป็นนาม แม้แต่ศัพท์ที่มี กิจจปัจจัย อา อี อินีอิตติปัจจัยอยู่สุดท้ายเป็น

นต้น, อาจารย์บางพวกกล่าวว่า “สมาสกัณฑ์ในสูตรนี้การกำหนดไว้ว่า การแสดงให้หมู่ศัพท์ที่มีอรรคเป็นนาม จะมีเฉพาะสมาสเท่านั้น”

อพยยิกาโวติ บทว่า “อพยยิกาโว” วุตตเต ย่อมตามไป.

๓๓๕. โส นปุสกลิงโค. (๒ บท, วิธยบุคคลปริกาสสูตร)

โส อพยยิกาโว อพยยิกาวสมาสนั้น นปุสกลิงโค เป็นนปุสกลิงค์.

ให้อพยยิกาวสมาสนั้น เป็นนปุสกลิงค์

โส อพยยิกาวสมาส อพยยิกาวสมาสนั้น ทฎฐพโพ อันนักศึกษาพึงทราบ นปุสกลิงโค เป็นนปุสกลิงค์เท่านั้น. นปุสกลิงค์คตฺ ความเป็นนปุสกลิงค์ (โหติ) ย่อมมี อิติ ด้วยสูตรนี้. หิ ก็ เอตถ ในสูตรนี้ ทฎฐพโพ พึงทราบ อิติ ว่า “ลึงคาติเทเส เมื่อการแสดงให้เป็นลึงค์ สติปิ แม้มีอยู่ อธิณานนฺติอาทิสฺสโค ความประสงค์เอารูปเป็นต้นว่า อธิณานํ อธิปณฺณนฺติอาทิสฺส ในรูปทั้งหลายเป็นต้นว่า อธิปณฺณํ น โหติ ย่อมไม่มี ติปณฺณนฺติอาทิสฺส วีย เหมือนกับในรูปทั้งหลายเป็นต้นว่า ติปณฺณํ สทฺททตฺตตา เพราะความต่างกันของศัพท์. จ อนึ่ง อยํ สูตรนี้ น อิติเทโส ไม่เป็นอติเทสสูตร อทฺทสนโต เพราะความไม่ปรากฏ อิวสทฺทสฺส แห่ง อิว ศัพท์ อติเทสลึงคฺสฺส อันเป็นเครื่องหมายของอติเทส สุตเต ในสูตร. สฺยาทียุปฺปตฺติ การลง ติ วิภัตติเป็นต้น (โหติ) ย่อมมี ปุเร วีย เหมือนในกาลก่อน.

พึงทราบว่า อพยยิกาวสมาสนั้น เป็นนปุสกลิงค์เท่านั้น จึงแสดงให้เป็นนปุสกลิงค์ด้วยสูตรนี้, ก็ในสูตรนี้ พึงทราบว่า “แม้จะมีการแสดงให้เป็นลึงค์ ก็ไม่มีความประสงค์เอารูปเป็นต้นว่า อธิณานํ ในรูปเป็นต้นว่า (อธิปณฺณํ ให้เป็น) อธิปณฺณํ เหมือนกับในรูปเป็นต้นว่า ติปณฺณํ เพราะศัพท์ต่างกัน, อนึ่ง สูตรนี้ไม่เป็นอติเทสสูตร เพราะไม่เห็น อิว ศัพท์อันเป็นเครื่องหมายของอติเทสปรากฏในสูตร, ลง ติ วิภัตติเป็นต้น เหมือนในกาลก่อน

กวจิจิ บทว่า “กวจิ” วุตตเต ย่อมตามไป.

๓๓๖. อํ วิภตฺติณมการนฺตา อพยยิกา. (๔ บท, อาเทสวิธิสฺส)

อํ การอาเทศเป็น อํ วิภตฺติณํ แห่งวิภตฺติทั้งหลาย (ปราสํ) ที่อยู่ข้างหลัง อการนฺตา อพยยิกา. จากอพยยิกาวสมาสที่เป็นอการันต์ (โหติ) ย่อมมี กวจิ บ้าง.

หลังจากอพยยิกาวสมาสที่เป็นอการันต์ อาเทศวิภตฺติทั้งหลายเป็น อํ บ้าง

อํ การอาเทศเป็น อํ วิภตฺติณํ แห่งวิภตฺติทั้งหลาย ปราสํ ที่อยู่ข้างหลัง ตสฺมา อการนฺตา อพยยิกา. จากอพยยิกาวสมาสที่เป็นอการันต์นั้น โหติ ย่อมมี กวจิ บ้าง. เสสฺส วิธีที่เหลือ เนยฺย อันนักศึกษควรนำมา.

หลังจากอพยยิกาวสมาสที่เป็นอการันต์ อาเทศวิภตฺติทั้งหลายเป็น อํ บ้าง, วิธีที่เหลือนักศึกษานำมาทำตัวเอง

ตํ อุปนคฺรํ ที่ใกล้เคียงนั้น. อิติ อตฺถอ อธิบายว่า “ติฎฐติ ย่อมตั้งอยู่ สมิปิ ใกล้

นคฺรสฺส แห่ํนคฺร” . ตานิ อุปนคฺรํ ที่ไกล้แห่ํนคฺรท้ํงหลายเหล่านั้ . อาลปนเปิ แม้ในอาลปนะ เอวํ ก็อย่างนั้น . ตํ อุปนคฺรํ ปสฺส จงดูซึ่งที่ไกล้แห่ํนคฺร , ตานิ อุปนคฺรํ ซึ่งที่ไกล้แห่ํนคฺรท้ํงหลายเหล่านั้ .

อัยํ อัมภาโว การอาเทศเป็น อํ นั้ ปญฺจมียา แห่ํปญฺจมีวิภัตติ น โหติ ย่อมไม่มี , ตํ ส่วน อัมภาโว การอาเทศเป็น อํ ตติยา สัตตมี และจัญญูวิภัตติท้ํงหลาย โหติ ย่อมมี วิกปฺปโต โดยไม่แนนอน กุวจิติ อธิการโต เพราะการตามมาของคัมภีร์ว่า กุวจิ .

ปญฺจมีวิภัตติ จะไม่อาเทศเป็น อํ , ส่วน ตติยา สัตตมี และจัญญูวิภัตติ อาเทศเป็น อํ ได้บ้าง เพราะการตามมาของคัมภีร์ว่า กุวจิ .

เตน อุปนคฺรํ กตํ อุปนคฺเรน วา อันที่ไกล้แห่ํนคฺรนั้นกระทำแล้ว เตหิ อุปนคฺรํ อุปนคฺเรหิ วา , ตสฺส อุปนคฺรํ เทหิ จงให้แก่ที่ไกล้แห่ํนคฺรนั้น , เตสํ อุปนคฺรํ , อุปนคฺรา อาณย อุปนคฺรมหา อุปนคฺรสฺมา อุปนคฺเรหิ , อุปนคฺรํ สนฺตํ อุปนคฺรสฺส วา เตสํ อุปนคฺรํ อุปนคฺรานํ วา , อุปนคฺรํ นิเธหิ อุปนคฺรมหิ อุปนคฺรสฺมี อุปนคฺรํ อุปนคฺเรสุ วา . เอวํ อุปกฺุมภํ ไกล้แห่ํงหม้อ .

อภาเว ในความไม่มี ทรณํ อภาโว นิทฺทรณํ ไม่มีความเร้าร้อน , นิมฺมสฺกํ ไม่มียุ้ง .

ปจฺจาสฺส เต ในอรรถตามหลัง รตฺสส ปจฺจาสฺส อนฺนํ ตามหลังรถ , อนฺนวาตํ ตามลม .

โยคฺคตฺยา ในความสมควร ยถาสฺสํ , อนฺนํ . รูปโยคฺคตฺยา อตฺถํ สมควรสมควรแก่อรูป .

วิจฺจายํ ในการกล่าวซ้ำ อตฺตํตามตฺตํ ปติ ปจฺจตฺตํ เฉพาะตนๆ , อทฺธมาสํ อทฺธมาสํ อนุ อนุวทฺธมาสํ ทุกๆถึงเตือน .

อนฺนํพุพฺพิยํ ในลำดับ เชฏฺฐจํ อนฺนํพุพฺพิ อนฺนํเชฏฺฐจํ ตามลำดับผู้เจริญ .

ปฏฺฐิโณ ในอรรถทวนกลับ โสตฺสส ปฏฺฐิโณ ปฏฺฐิโณ ทวนกระเส , ปฏฺฐิปลํ ทางสวน , ปติวาทํ ทวนลม , อตฺตํ อติกิจจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตํ อาศัยตน ภายในตน .

มริยาทาภิวิธึสูในอรรถขอบเขตและแผ่ไป อาปาณโกภฺยิยาอาปาณโกภฺยิโกภฺยิสูตชีวิต . กปฺปจฺจโย กปฺปจฺจย (โหติ) ย่อมมลง กุวจิ สมาสนฺตคตฺตานมการนฺโตติ ด้วยสูตรว่า “กุวจิ สมาสนฺตคตฺตานมการนฺโต” , อา กุมาเรหิ ยโส กจฺจายนฺตส อากุมารํ แผ่ไปถึงเด็ก .

สมิทฺธิยํ ในอรรถความสมบูรณ์ สมาเส เมื่อความเป็นสมาส ภิกฺขาย สมิทฺธิติ อตฺถํ จ ในอรรถว่า “ความสมบูรณ์แห่งข้าวกล้า” ด้วย นปฺปสฺกลิงคฺตเต จ เมื่อความเป็นนปฺปสฺกลิงคฺด้วย กเต อันนํภิกฺษากระทำแล้ว , สมาสสฺส อนฺโตติ จ บทว่า “สมาสสฺส” และ “อนฺโต” วตฺตเต ย่อมตามไป .

ในอรรถความสมบูรณ์ เมื่อทำเป็นสมาสในอรรถว่า “ความสมบูรณ์แห่งข้าวกล้า” และเมื่

หลังจากอภัยยิภาวสมาสที่ไม่ใช่การันต์ ลบริกัตติทั้งหลาย

อติตติ เกี่ยวกับผู้หญิง, อิตถิสฺส อธิกิจจ กถา ปวตตติติ อตฺโถ อธิบายว่า “คำพูดเกี่ยวกับผู้หญิง”. อติตติ ปสฺส, อติตติ กตฺ อิจจาติ. เอวํ อธิกุมาริ เกี่ยวกับเด็กหญิง, วฐฺยา สมปี อุปวฐฺ โกสฺสะไก, คุณนํ สมปี อุปคฺ โกสฺโค, รสฺสตุตฺตํ อุกาโร การร้สสะเป็น อุโอาการสฺส แห่ง โอ อักษร (โหติ) ย่อมมี. อุปสคฺคบุพฺพโก อภัยยิภาวสมาสที่มีอุปสัคเป็นบทหน้า เอวํ เป็นอย่างนี้.

นิปาทบุพฺพโก อภัยยิภาวสมาสที่มีนิปาทเป็นบทหน้า ยถา เช่น วุฑฺฒานํ ปฏิปาณิ ตามลำดับแห่งผู้เจริญทั้งหลาย เย เย วุฑฺฒา วา หรือผู้เจริญทั้งหลายเหล่าใดๆ ยถาวุฑฺฒํ สำเร็จรูปเป็น ยถาวุฑฺฒ.

ปทตฺถานติกฺกเม ในอรรถไม่เกินเนื้อความของบท ยถากุภมํ ตามลำดับ, ยถาสตฺติ ตามความสามารถ, ยถาพลํ กโรติ ย่อมกระทำตามกำลัง พลํ อนติกฺกमितฺวา กโรติติ อตฺโถ อธิบายว่า “กระทำโดยไม่ให้เกินกำลัง”. ชิวสฺส ยตฺตโก ปริจฺเจโท ยาวชีวํ ตลอดชีวิต, ยาวตายุํ ตลอดอายุ, กปจฺจโย ลง ก ปัจจัย, ยตฺตเคน อตฺโถ ยาวทตฺถํ เท่าที่ต้องการ, ปพฺพตสฺส ปรมาคโ คติโรปพฺพตํ ภายนอกภูเขา, ติโรปการิ ภายนอกกำแพง, ติโรกฺขณํ ภายนอกฝาเรือน, ปาสาทสฺส อนฺโต อนฺโตปาสาทํ ภายในปราสาท, อนฺโตนครํ ภายในนคร, อนฺโตวสฺสํ ภายในฤดูฝน, นครสฺส พหิ พหินครํ ภายนอกนคร, ปาสาทสฺส อุปริ อุปริปาสาทํ บนปราสาท, อุปริมณฺจํ บนเตียง, มณฺจสฺส เหฏฺฐา เหฏฺฐามณฺจํ ได้เตียง, เหฏฺฐาปาสาทํ ปราสาทชั้นล่าง, ภตฺตสฺส ปุเร ปุเรภตฺตํ ก่อนอาหาร, เอวํ ปจฺจนาภตฺตํ หลังอาหาร.

สากฺลตฺตเถ ในอรรถทุกอย่าง สห มกฺขิกาย สมกฺขิกํ ญฺญชฺติ กินทั้งแมลงวัน, น กิณฺจิ ปริวชฺเชตฺติ อตฺโถ อธิบายว่า “ไม่เว้นอะไร”. สาเทโส การอาเทศเป็น ส สหสฺสทสฺส แห่ง สห ศัพท์ (โหติ) ย่อมมี เตสฺ วุฑฺฒิตฺติอาทินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “เตสฺ วุฑฺฒิ”. คงคาย โอโร โอโรคงคํ ฝั่งในแม่น้ำ อิจฺจาติ ดังนี้ เป็นต้น.

อพฺยยิภาวสมาโส อภัยยิภาวสมาส นิฏฺฐิตโ จบแล้ว.

จบ อภัยยิภาวสมาส

๒. กัมมธารยสมาส

ว่าด้วยสมาสที่ทรง ๒ บทไว้ เหมือนกับกรรม

อด ต่อไป กัมมธารยสมาโส กัมมธารยสมาส วุจฺเจเต อันข้าพเจ้าจะกล่าว.

ต่อไป จะกล่าวกัมมธารยสมาส

จ กิ โส กัมมธารยสมาสนั้น นววิธ มี ๙ อย่าง วิเสสนบุพฺพปโท วิเสสนุตฺตรปโท วิเสสนนฺทยปโท อุปมานุตฺตรปโท สมภาวนาบุพฺพปโท อวธารณบุพฺพปโท นิปาทบุพฺพปโท กุบุพฺพปโท ปาทีบุพฺพปโท จ อิติ คือ วิเสสนบุพฺพปทะ วิเสสนุตฺตรปทะ วิเสสนนฺทยปทะ อุปมานุตฺตร-ปทะ สัมภาวนาบุพฺพปท อวธารณบุพฺพปทะ นิปาทบุพฺพปทะ กุบุพฺพปทะ และ

ปาทีปพพพะ

กัมมธารยสมาส มี ๙ อย่าง คือ

- (๑) วิเสสนปพพพะ มีวิเสสนะเป็นบทหน้า
- (๒) วิเสสนุตตรปพะ มีวิเสสนะเป็นบทหลัง
- (๓) วิเสสนโนภยปพะ ทั้ง ๒ บท เป็นวิเสสนะ
- (๔) อุปมานุตตรปพะ มีบทหลังเป็นอุปมา
- (๕) สัมภาวนาปพพพะ มีบทกล่าวอรรถยกย่องเป็นบทหน้า
- (๖) อวธารณปพพพะ มีบทกล่าวอรรถห้ามเป็นบทหน้า
- (๗) นนิปาดปพพพะ มี น นิปาด เป็นบทหน้า
- (๘) กุปพพพะ มี กุ นิปาด เป็นบทหน้า
- (๙) ปาทีปพพพะ มี ป อุปสัคเป็นต้น เป็นบทหน้า

ตตถ บรรดากัมมธารยสมาสทั้งหลายเหล่านั้น วิเสสนปพพโท กัมมธารยสมาสที่มีวิเสสนะเป็นบทหน้า (มยา) อันข้าพเจ้า (วจุจเต) จะกล่าว ดาว ก่อน. มหนต ปุริส อิติ ในรูปนี้ว่า “มหนต ปุริส” ปจเมกวจนํ ลี ลิปฐมาวิภัตติเอกพจน์ (โหติ) ย่อมลง อุภยตถ ในลิงค์ทั้ง ๒. จสททตสททปโยโค การประกอบด้วย จ ศัพท์ และ ต ศัพท์ ตลฺยาธิกรณภาวปฺปสิทฺธตํ เพื่อความสำเร็จแห่งความมีที่ตั้งเสมอกัน (โหติ) ย่อมมี วิคฺคเห ในรูปวิเคราะห์ มหนโต จ โส ปุริโส จาติ ว่า “ผู้ประเสริฐด้วย ผู้ประเสริฐนั้น เป็นบุรุษด้วย”.

บรรดากัมมธารยสมาสเหล่านั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวกัมมธารยสมาสที่มีวิเสสนะเป็นบทหน้าก่อน, ในรูปนี้ว่า “มหนต ปุริส” ลง ลี ปฐมาวิภัตติเอกพจน์ในลิงค์ทั้ง ๒, มีการประกอบ จ ศัพท์ และ ต ศัพท์ เพื่อให้สำเร็จความมีที่ตั้งเสมอกัน ในรูปวิเคราะห์ว่า “มหนโต จ โส ปุริโส จ ผู้ประเสริฐด้วย ผู้ประเสริฐนั้น เป็นบุรุษด้วย”

ปรํ ข้างหลัง อิติ จากนี้ วิภาสาติ บทว่า “วิภาสา” วิภาสา รุกฺขติณฺณิจฺจาติโต จากว่าสูตรที่ขึ้นต้นว่า “วิภาสา รุกฺขติณ” วตฺตเต ย่อมตามไป สพฺพตถ สมาสวิธาน ในวิธีของสมาสทุกแห่ง.

ตั้งแต่นี้ไป บทว่า “วิภาสา” จากว่าสูตรที่ขึ้นต้นว่า “วิภาสา รุกฺขติณ” จะตามไปทุกแห่งที่เป็นวิธีของสมาส.

๓๓๙. ทวิปเท ตลฺยาธิกรณ กมฺมธารโย. (๓ บท, ลัญญาสูตร)

สมาโส การย่อ ทวิปเท ในบททั้ง ๒ ตลฺยาธิกรณ อันมีเนื้อความเสมอกัน กมฺมธารโย ชื่อว่ากัมมธารยะ.

การย่อบททั้ง ๒ อันมีเนื้อความ(ลิงค์ตัด)เสมอกัน ชื่อว่ากัมมธารยะ

เทว ปทานิ นามิกานิ นามทั้งหลาย ๒ บท ตุลยาธิกรณานิ อันมีเนื้อความเสมอกัน สมสฺยนฺเต ย่อมถูกย่อ อยมฺมณฺเณน สห พร้อมด้วยกันและกัน วิภาสา บ้าง, จ และ ตสฺมี ทวิปเท เมื่อบททั้ง ๒ ตุลยาธิกรณ อันมีเนื้อความเสมอกัน สติ มีอยู่ โส สมาส การย่อนั้น กมฺมธารยสญฺโณ โหติ มีชื่อว่ากัมมธารยะ.

นาม ๒ บท ที่มีเนื้อความเสมอกัน จะถูกย่อเข้ากัน บ้าง, และเมื่อบททั้ง ๒ ที่มีเนื้อความเสมอกัน การย่อนั้น จึงเรียกว่ากัมมธารยะ

เทว ปทานิ บททั้งหลาย ๒ ทวิปทฺ ชื่อว่าทวิปทะ. อธิกรณํ อตฺถํ เนื้อความ ยสฺส ปททฺวยสฺส ของบททั้ง ๒ ใด ตุลยํ สมนํ เสมอกัน ตํ บททั้ง ๒ นั้น ตุลยาธิกรณํ ชื่อว่าตุลยาธิกรณะ, ตสฺมี ทวิปเท ตุลยาธิกรณ เมื่อบททั้ง ๒ นั้นมีเนื้อความเสมอกัน. ปวตฺติ ความเป็นไป เอกสฺมี อตฺถํ ในอรรถเดียวกัน วิเสสนวิเสสิตพฺพภาเวน โดยความเป็นวิเส สนะและวิเสสิตัพพะ ทฺวินนํ ปทานํ แห่งบททั้งหลาย ๒ ภินฺนปวตฺตินิมิตฺตานํ อันมีเห ตุแห่งความเป็นไปต่างกัน ตุลยาธิกรณตา ชื่อว่าตุลยาธิกรณตา. (โย สมาส) สมาสใด ธารยติ ย่อมทรงไว้ ทฺวยํ ซึ่งอรรถ ๒ อย่าง กมฺมมिव เหมือนกรรม อิติ เพราะเหตุนี้ (โส สมาส) สมาสนั้น กมฺมธารโย ชื่อว่ากัมมธารยะ. หิ จะขยายความ กมฺเม เมื่อกรรม สติ มีอยู่ กมฺมํ กรรม ธารยติ ย่อมทรงไว้ ทฺวยํ ซึ่งเนื้อความทั้ง ๒ กิริยํ จ ปโยชนํ จ คือซึ่งกิริยาและซึ่งประโยชน์ ยถา จันโต, ตสฺมี สมาส เมื่อสมาสนั้น สติ มีอยู่ อยํ สมาส สมาสนี้ ธารยติ ย่อมทรงไว้ เทว นามานิ ซึ่งนามทั้งหลาย ๒ เอกสฺส อตฺถสฺส แห่งอรรถเดียวกัน สมฺภวโต เพราะความเกิดขึ้น นามทฺวยสฺส แห่งนาม ๒ บท เอกตฺถโชตกสฺส อันสองอรรถเดียวกัน ตถา จันนํ.

บททั้ง ๒ ชื่อว่าทวิปทะ, บทที่มีเนื้อความของบททั้ง ๒ เสมอกัน ชื่อว่าตุลยาธิกรณะ, เมื่อบททั้ง ๒ นั้น อันมีเนื้อความเสมอกัน, บททั้ง ๒ ที่มีเหตุต่างกัน กลายเป็นบทที่มีอรรถเดียวกัน โดยความเป็นวิเสสนะและวิเสสิตัพพะกัน ชื่อว่าตุลยาธิกรณตา, สมาสที่ทรงไว้ซึ่งอรรถ ๒ อย่าง เหมือนกรรม ชื่อว่ากัมมธารยะ, หมายความว่า เมื่อมีกรรม กรรมย่อมทรงไว้ซึ่งเนื้อความ ๒ อย่าง คือ กิริยาและประโยชน์ จันโต, เมื่อมีสมาส สมาสนี้ก็ย่อมทรงไว้ซึ่งนาม ๒ บท ในอรรถเดียวกัน เพราะเป็นการรวมกันของนาม ๒ บท ที่สองอรรถเดียวกัน จันนํ

สมาสสญฺญาวิกตฺติโลปกตฺติภาวา การตั้งชื่อเป็นสมาส การลบวิภัติ ความเป็นปกติทั้งหลาย (โหนติ) ย่อมมี ปุเรวียเหมือนในกาลก่อน. อปฺปโยโค การไม่ประกอบอยู่ จสทฺทตสทฺทานํ แห่งจสัพทและตสัพททั้งหลาย (โหติ) ย่อมมี วุตตตฺถานมปฺปโยโคติ ด้วยปริภาสาว่า “วุตตตฺถานมปฺปโยโค” สมาสเนว ตุลยาธิกรณภาวสฺส วุตตตฺตา เพราะความเป็นตุลยาธิกรณะ กันอันสมาสนั้นแลกล่าวแล้ว

การตั้งชื่อเป็นสมาส การลบวิภัติ และความเป็นปกติ ก็มีเหมือนเดิม, ลบ จ ศัพท์ และ ต ศัพท์ ด้วยปริภาสาว่า “วุตตตฺถานมปฺปโยโค” เพราะความเป็นตุลยาธิกรณะกัน สมาสกล่าวแทนแล้ว

๓๔๐. มหติ มหา ตุลยาธิกรณ ปเท. (๔ บท, อาเทสวิธิตฺตร)

ปเท เพราะบทหลัง ตลุยาธิกรณ อันมีเนื้อความเสมอกัน มหา การอาเทศเป็น
มหา มหต์ แห่ง มหนต ศัพท์ทั้งหลาย (โหติ) ย่อมมี.

เพราะบทหลังอันมีเนื้อความเสมอกัน อาเทศ มหนุต เป็น มหา

อุตตรปเทปเรเพราะบทข้างหลัง ตลุยาธิกรณ อันมีเนื้อความเสมอกัน มหาการอาเทศเป็น
 มหา มหตบตสทตสส แห่ง มหนต ศัพท โหติ ย่อมมี. มหาอาเทศ จ และการอาเทศเป็น
 มหา กวจิ (โหติ) ย่อมมีบ้าง มหตบติ พหุวจนคุคคณณ ด้วยคำที่เป็นพหูพจน์ว่า “มหต”,
 จ อนึ่ง เอตถ ในรูปอุทาหรณ์นี้ ปุพฺพนิปาโต การตกอยู่ข้างหน้า วิเสสนสฺส แห่งวิเสสนะ
 วิญญาติ อันนักศึกษาย่อมรู้ มหาเทสวิธานโต เพราะเป็นวิธีแห่งการอาเทศเป็น มหา
 ปุพฺพปทสฺส แห่งบทหน้า วิเสสนภูตสฺส อันเป็นวิเสสนะ.

เพราะบทข้างหลังอันมีเนื้อความเสมอกัน อาเทศ มหนุต ศัพท์ เป็น มหา, การมีอาเทศ มหนุต เป็น มหา บ้าง ด้วยคำที่เป็นพหูพจน์ว่า “มหตฺ”, อนึ่ง ในรูปอุทาหรณ์นี้ ขอให้ทราบว่ วิเสสนะจะเรียงไว้ข้างหน้า เพราะเป็นวิธีอาเทศ มหนุต ซึ่งเป็นวิเสสนะ ให้เป็น มหา

กมฺมธารโย ทิคุติ จ บทว่า “กมฺมธารโย” และ “ทิคุ” วตฺตเต ย่อมตามไป.

๓๔๑. อุภะ ตปฺปฺริสา. (๒ บท, สัณฺญาสูตร)

อุเบ กัมมธารยทิกุสมาสา กัมมธารยสมาสและทิกุสมาสทั้ง ๒ ตปปริสา
ชื่อว่าตปปริสะ.

กัมมธารยสมาสและทิกุสสมาสทั้ง ๒ ชื่อว่าตัมปปุริสะ

อุเบ กมฺมธารยทิกุสมาสา กัมมธารยสมาสและทิกุสมาสทั้ง ๒ **ตปฺปฺริสสญญา โหนติ** มีชื่อว่าตปฺปฺริสสะ. **ปฺริโส** บุรุษ **ตสฺส** ของเขา **ตปฺปฺริโส** ชื่อว่าตปฺปฺริสสะ, **อยมฺปิ** สมาส **สฺมาโส** แม้สมาสทั้ง ๒ นี้ **วุตฺโต** ถูกเรียกชื่อ **ตปฺปฺริโส**ติ ว่า “ตปฺปฺริสสะ” **อนวตฺตสญญา** โดยชื่อที่คล้ายตามเนื้อความ **ตปฺปฺริสสทิสฺสตา** เพราะเป็นสมาสที่เหมือนกับตปฺปฺริสสมาส. **หิ** จะขยายความ **ตปฺปฺริส-สทฺโท** **ตปฺปฺริสศฺทฺ** **อติวตฺโต** เกินแล้ว **คุณฺ** ซึ่งวิเสสนะ **ยถา จันฺโต**, **อยํ** สมาส **สฺมาโส** แม้สมาสนี้ **ตถา** ก็ฉนั้น. **หิ** จริงอยู่ **ตปฺปฺริโส** **ตปฺปฺริสสมาส** **อุตฺตรปทตฺตปฺปฺธาโน** มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน **อิติ** เท่านั้นแล. **ตโต** จากนั้น **นามพฺยปเทโส** การตั้งชื่อว่านาม **สุยาทฺยฺปปตฺติ** และการลง **ลิ** วิภัตติเป็นต้น **(โหติ)** ย่อมมี. **ปน** สำหรับ **อยํ** **ตปฺปฺริโส** **ตปฺปฺริสสมาสนี้** **อภิเชยฺยวจโน** มีวจะตามเนื้อความที่ถูกกล่าว **ปรลึงฺโค จ** และมีลึงค์ตามบทหลัง.

กัมมธารยสมาสและทิกุสมาสทั้ง ๒ มีชื่อว่าตปฺปริสะ, บุรุษของเขา ชื่อว่าตปฺปริสะ, แม้สมาสทั้ง ๒ นี้ ก็ถูกเรียกชื่อว่า “ตปฺปริสะ” โดยได้ชื่อที่คล้ายตามเนื้อความ เพราะเป็นสมาสที่เหมือนกับตปฺปริสสมาส, หมายความว่า ตปฺปริสศัพทฺ มีเนื้อความของวิเสสยะเกินวิเสสนะ ฉนฺโต, แม้สมาสนี้ ก็ฉนฺตนั้น, เนื่องจากว่า ตปฺปริสสมาส มีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน, ต่อจากนั้น มีการตั้งชื่อนาม และการลง ลี วิภัตติเป็นต้น, สำหรับตปฺปริสสมาสนี้

จะมีวจนะตามเนื้อความที่ถูกกล่าว และมีลึงค์ตามบทหลัง

มหาปุริโส มหาปุริสา อิจจาติ อุทาหรณ์ว่า “มหาปุริโส มหาปุริสา บุรุษผู้ประเสริฐ” เป็นต้น ปุริสสททสมัม จำแนกวิภัติเหมือนกับ ปุริส ศัพท์. เอว เหมือนกันนั้น มหาวิโร ผู้มีความเพียรมาก, มหามุนิ พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ, มหนตญจ ตัม พลญจาติ มหาพล์ กำลังมาก, มหพญายัม ภัยใหญ่หลวง, มหอาเทโส มีการอาเทศเป็น มห, (ซ้อน พ). สนฺโต จ โส ปุริโส จาติ สปุริโส บุรุษผู้สงบ. อภกาเรปิ แม้เพราะอักษรที่ไม่ใช่ ภ สมาส ในสมาส สาเทโส การอาเทศเป็น ส สนฺตสททส แห่ง สนฺต ศัพท์ (โหติ) ย่อมมี จสททเทน ด้วย จ ศัพท์ สนฺตสททสฺส โส เก โพ จนฺเตติ เอตฺถ ในสูตรนี้ว่า “สนฺตสททสฺส โส เก โพ จนฺเต” (เพราะอักษรที่ไม่ใช่ ภ ในสมาส อาเทศ สนฺต เป็น ส ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรว่า “สนฺตสททสฺส โส เก โพ จนฺเต”). ตถา เหมือนกันนั้น ปุพฺพปุริโส บุรุษข้างหน้า, ปฺรปุริโส บุรุษข้างหลัง, ปจฺมปุริโส บุรุษต้น, มชฺฌิมปุริโส บุรุษกลาง, อุตฺตมปุริโส บุรุษสุดท้าย, ทนฺตปุริโส บุรุษผู้ฝึกแล้ว, ปรมปุริโส บุรุษผู้ยอดเยี่ยม, วิรปุริโส บุรุษผู้กล้าหาญ, เสตหตฺถิ ช้างเผือก, กณฺหสปิโป ฐดํ (ฐเหํ ฐจฺจาง เป็นต้น), นิลฺลปฺลํ ดอกอุบลเขียว, โลหิตจฺจนฺทํ แก่นจันทร์แดง.

สมาส การย่อให้เป็นสมาส น ภวติ ย่อมไม่มี กวจิ บ้าง วิภาสาธิการโต เพราะการตามมาของ วิภาสา ศัพท์.

เพราะมี วิภาสา ศัพท์ ตามมา (จากสูตร วิภาสา รุกฺขติณ...) จึงไม่ย่อให้เป็นสมาสบ้าง

ยถา เช่น ปุณฺณ มนฺตานิปฺุตโต พระปณณมันตานีบุตร, จิตฺโต คหปติ จิตตคหปติ, สกโก เทวราชา ท้าวสักกเทวราช อิติ ดังนี้ เป็นต้น

สมาส เมื่อสมาส ปุมา จ โส โกกิโล จาติ อตฺเถ ในอรรถว่า “นกกาเหว่าตัวผู้” กเต อันนํศึกษากระทำแล้ว, โลปฺนติ บทว่า “โลปํ” วตฺตเต ย่อมตามไป.

๓๔๒. ปุมฺสฺส ลิงฺคาทีสุ สมาสสุ. (๓ บท, โลปวิธิสฺสฺส)

ลิงฺคาทีสุ เพราะศัพท์ทั้งหลายมี ลิงฺค ศัพท์เป็นต้น สมาสสุ ในสมาสทั้งหลาย (อนฺโต) สรรสุดท้าย ปุมฺสฺส ของ ปุม ศัพท์ (อาปชฺชเต) ย่อมถึง โลป ซึ่งการลบ.

เพราะ ลิงฺค ศัพท์เป็นต้นในสมาส ลบสรรสุดท้ายของ ปุม ศัพท์

ลิงฺคาทีสุ ปฺรปเทสุ เพราะบทข้างหลังทั้งหลายมี ลิงฺค เป็นต้น สมาสสุ ในสมาสทั้งหลาย อนฺโต อกาโร อักษรอันเป็นสรรสุดท้าย ปุม อิติ เอตฺสฺส ของศัพท์นี้คือ ปุม อาปชฺชเต ย่อมถึง โลป ซึ่งการลบ. นิคฺคหิตํ การอาเทศเป็นนิคหิต มการสฺส แห่ง ม (โหติ) ย่อมมี อโฌ นิคฺคหิตํ ฌลเปหิติ ด้วยสูตรว่า “อโฌ นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ”.

เพราะบทหลังมี ลิงฺค ศัพท์เป็นต้นในสมาส ลบ อ อันเป็นสรรสุดท้ายของ ปุม ศัพท์, อาเทศ ม เป็นนิคหิต ด้วยสูตรว่า “อโฌ นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ”, (อาเทศนิคหิตเป็นวัคคันตะ ุง เป็นต้น)

ปฺงฺโกกิโล นกกาเหว่าตัวผู้, เอว เหมือนกันนั้น ปฺนฺนาโค ช้างตัวผู้ (ช้างพลาย) ตันนฺนาโค

สมาเส เมื่อสมาส วคฺคยห กเต อันนํคํศึกษากระทำให้เคราะห์แล้ว ขตฺติยา จ สา กณฺญา จาติ ว่า “นางกษัตริย์”, ตฺลุยาธิกรณ ปเท อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถิ ปุมาว เจติ จ บทว่า “ตฺลุยาธิกรณ” “ปเท” และสูตรว่า “อิตฺถิยํ ภาสิตปุมิตฺถิ ปุมาว เจ” วตฺตเต ย่อมตามไป.

๓๔๓. กมฺมธารยสญฺญเ จ. (๒ บท, ลิงคาคติเทสสูตร)

ตฺลุยาธิกรณ ปเท เพราะบทหลังอันมีเนื้อความเสมอกัน กมฺมธารยสญฺญเ ในสมาสอันมีชื่อว่ากัมมธารยะ เจ หากว่า อิตฺถิ บทที่มีรูปเป็นอิตฺถิลิงค์ อิตฺถิยํ ในอิตฺถิลิงค์ ภาสิตปุมาว เคยถูกกล่าวเป็นปุงลึงค์ ทฺลุจพฺพวา พิงฺทราบว่า ปุมาว อิว เป็นเหมือนปุงลึงค์.

เพราะบทหลังอันมีเนื้อความเสมอกัน ในกัมมธารยสมาส ถ้าบทที่มีรูปเป็นอิตฺถิลิงค์ เคยเป็นปุงลึงค์มาก่อน พิงฺทราบว่าเป็นเหมือนปุงลึงค์

ตฺลุยาธิกรณ อุตฺตรปเท ปเร เพราะบทหลังอันมีเนื้อความเสมอกัน วตฺตมานเ อันเป็นไปอยู่ อิตฺถิยํ ในอิตฺถิลิงค์ กมฺมธารยสญฺญเ จ समाเส ในสมาสอันมีชื่อว่ากัมมธารยะ เจ หากว่า อิตฺถิ- วาจโก สทฺโท ศัพท์ที่กล่าวรูปอิตฺถิลิงค์ ปุพฺพทฺโธ อันเป็นบทหน้า ภาสิตปุมาว ถูกกล่าวเป็นปุงลึงค์ ปุพฺพเ ในกาลก่อน, โส ศัพท์นั้น ทฺลุจพฺพอ พิงฺทราบ ปุมาว อิว ว่าเป็นเหมือนปุงลึงค์. อิตฺติ เพราะเหตุนี้ นิเวตฺติ การห้าม อิตฺติปปจฺจยสฺส ซึ่งอิตฺติปัจจัย ปุพฺพปเท ในบทข้างหน้า โหติ ย่อมมี.

ในกัมมธารยสมาส เพราะบทหลังอันมีเนื้อความเสมอกัน อันเป็นไปอยู่ในอิตฺถิลิงค์ ถ้าศัพท์ข้างหน้าที่มีรูปเป็นอิตฺถิลิงค์ เคยถูกกล่าวว่าเป็นปุงลึงค์มาก่อน พิงฺทราบว่าเป็นเหมือนปุงลึงค์, ฉะนั้น จึงห้ามไม่ให้มีอิตฺติปัจจัย

ขตฺติยกณฺญา ขตฺติยกณฺญาโย นางกษัตริย์ กษัตริ ชตฺติยกัณฺญา อิจฺจาติ ดังนี้ เป็นต้น (จำแนกวิภัติเหมือน กณฺญา). เอว เหมือนกันนั้น รตฺตลตา เถววัลย์แดง, ทฺตุยภิกฺขา อาหารมื้อที่ ๒, พฺราหฺมณิ จ สา ทาริกา จาติ พฺราหฺมณทาริกา เด็กหญิงพราหมณ์, นาคมาณฺวิกา นางนาค.

อยํ ปุมฺภาวาติเทโส การแสดงเป็นปุงลึงค์นี้ ปุพฺพปทฺสเสว ของบทหน้าเท่านั้น, เตน เพราะเหตุนี้ ขตฺติยกุมาริ กุมารสมณิ ตรุณพฺราหฺมณิ ติอาทิสฺ ในอุทฺทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า “ขตฺติย-กุมาริ กุมารสมณิ ตรุณพฺราหฺมณิ” นิเวตฺติ การห้าม อิตฺติปปจฺจยสฺส ซึ่ง อี อิตฺติปัจจัย อุตฺตร-ปเทสุ ในบทหลังทั้งหลาย น โหติ ย่อมไม่มี.

การแสดงเป็นปุงลึงค์นี้ เฉพาะบทหน้าเท่านั้น ดังนั้น ในอุทฺทาหรณ์เป็นต้นว่า “ขตฺติยกุมาริ กุมารสมณิ ตรุณพฺราหฺมณิ” จึงไม่ห้าม อี อิตฺติปัจจัยในบทหลัง

อิตฺถิยํ อิตฺติ เอว บทว่า “อิตฺถิยํ” ก็ มีประโยชน์อะไร. (ปุมภาวานิเสชนตฺถํ มีประโยชน์ต่อการห้ามความเป็นปุงลึงค์ อนิตฺติปปเทสุ เพราะบทหลังไม่ใช่อิตฺถิลิงค์ ยถา เช่น) กุมาริรตนํ เด็กหญิงผู้เป็นจตุรตนะ, สมณิปปทุมํ ภิกษุณีผู้เพียงดั่งดอกปทุม.

ภาสิตปุมาวติ บทว่า “ภาสิตปุมาว” ก็ มีประโยชน์อะไร. (ปุมภาวานิเสชนตฺถํ มีประโยชน์

เอว เหมือนกันนั้น วินยสาคร พระวินยเพียงตั้งสาคร (คือลี้กลงตามลำดับ), ปุณฺฑริกมิว ปุณฺฑริกโก เพียงตั้งตอกบุณฺฑริก, สมโณ จ โส ปุณฺฑริกโก จาติ สมณปุณฺฑริกโก พระสมณะผู้เพียงตั้งตอกบุณฺฑริก, สมณปทุมโม พระสมณะผู้เพียงตั้งตอกปทุม. จนฺโท วีย จนฺโท เพียงตวงจันทร์ชื่อว่าจันทะ, มุขญจตฺจนฺโท จาติมุขจฺนฺโทหน้าเพียงตั้งตวงจันทร์. เอว เหมือนกันนั้น มุขปทุมํ หน้าเพียงตั้งตอกปทุม อิจฺจาติ ดังนี้ เป็นต้น.

สมภาวนาบุพฺพโท กัมมธารยสมาสที่มีบทกล่าวอรรถยกย่องเป็นบทหน้า ยถา เช่น ธมฺโมติ พุทธิธมฺมพุทธิ ความรู้ว่าเป็นธรรม. เอว เหมือนกันนั้น ธมฺมสญฺญา ความกำหนดหมายว่าเป็นธรรม, ธมฺมสงฺขาโต อันถูกกล่าวว่าเป็นธรรม, ธมฺมสมฺมโต อันสมมุติว่าเป็นธรรม, ปาณสญฺญิตา ความเป็นผู้รู้ว่าเป็นสัตว์, อสุภสญฺญา ความกำหนดหมายว่าเป็นของไม่สะอาด, อนิจฺจสญฺญา ความกำหนดหมายว่าเป็นของไม่เที่ยง, อนตฺตสญฺญา ความกำหนดหมายว่าเป็นสิ่งไม่ใช่ตัวตน, ธาตุสญฺญา ความกำหนดหมายว่าเป็นสักรว่าธาตุ, อิติสญฺญา ความกำหนดหมายว่าเป็นธิดา, อตฺตสญฺญา ความกำหนดหมายว่าเป็นตัวตน, อตฺถิสญฺญา ความกำหนดหมายว่ามีอยู่, อตฺตทิจฺจ ความเห็นว่าเป็นตัวตน อิจฺจาติ ดังนี้ เป็นต้น.

อวธารณบุพฺพโท กัมมธารยสมาสที่มีบทกล่าวอรรถห้ามเป็นบทหน้า ยถา เช่น คุโณ เอว ธนํ คุณธนํ คุณเท่านั้นเป็นทรัพย์. เอว เหมือนกันนั้น สทฺธาธนํ ศรัทธาเท่านั้นเป็นทรัพย์, สีสณํ คีลเท่านั้นเป็นทรัพย์, ปญฺญาธนํ ปัญญาเท่านั้นเป็นทรัพย์, จกฺขุ เอว อินฺทริยํ จกฺขุทฺทริยํ จักฺขุเท่านั้นเป็นอินทรีย์, เอว จกฺขายตณํ จักฺขุเท่านั้นเป็นอายตนะ, จกฺขุธาตุ จักฺขุเท่านั้นเป็นธาตุ, จกฺขุทวารํ จักฺขุเท่านั้นเป็นทวาร, ฐาปารมฺมณํ รูปเท่านั้นเป็นอารมณ์ อิจฺจาติ ดังนี้ เป็นต้น.

นนิปาตบุพฺพโท กัมมธารยสมาสที่มี น นิปาตเป็นบทหน้า ยถา เช่น น พฺราหฺมโณติ อตฺเต ในอรรถว่า ไม่ใช่พราหมณ์ กัมมธารยสมาส เมื่อการย่อเป็นกัมมธารย วิภคฺติโลปาทิมฺหิ จ และเมื่อการลบลวิภคฺติเป็นต้น กเต อันนักศึกษากะทำแล้ว, ตปฺปรีสสญฺญา การตั้งชื่อว่าตปฺปรีสะ อุเก ตปฺปรีสาติ ด้วยสูตรว่า “อุเก ตปฺปรีสา” (โหติ) ย่อมมี.

๓๔๔. อตฺตํ นสฺส ตปฺปรีเส. (๓ บท, อาเทศวิธสูตร)

ตปฺปรีเส ปเร เพราะบทหลังในตปฺปรีสะ อตฺตํ การอาเทศเป็น อ นสฺส แห่ง น นิปาต (โหติ) ย่อมมี.

เพราะบทหลังในตปฺปรีสสมาส อาเทศ น นิปาต เป็น อ

อุตฺตรปเท ปเร เพราะบทข้างหลัง ตปฺปรีเส ในตปฺปรีสสมาส อตฺตํ การอาเทศเป็น อ สพฺพสฺสเสว นสฺส นิปาตปทสฺส แห่ง น นิปาตทั้งตัว โหติ ย่อมมี. (อัย กัมมธารยสมาส) กัมมธารยสมาสนี้ ตปฺปรีโส ชื่อว่าตปฺปรีสะ ตปฺปรีเสกเทศตฺตา เพราะเป็นส่วนหนึ่งของตปฺปรีสสมาส.

เพราะบทหลังในตปฺปรีสสมาส อาเทศ น นิปาต เป็น อ, กัมมธารยสมาส ก็ชื่อว่าตปฺปรีสะ เพราะเป็นส่วนหนึ่งของตปฺปรีสสมาส

อพราหมโณ ผู้ไม่ใช่พราหมณ์

นิเสธ การปฏิเสธ สโต ซึ่งสิ่งของอันมีอยู่ วินา โดยวัน
 เทสาทินิยม ซึ่งการกำหนดสถานที่เป็นต้น น ยุตโต ไม่สมควร, จ
 และ นิเสธ การปฏิเสธ อสโต ซึ่งสิ่งของอันไม่มีอยู่ อผลโ ไม่มีผล, ตสมา
 เพราะเหตุนี้ เจ หากว่า (โจทนา) การทักท้วง อพราหมโณติ ว่า
 “อพราหมโณ ไม่ใช่พราหมณ์” (โหติ) จะมี ถ้า อย่างไร, (ปริหาโร) การแก้ข้อทักท้วง (ลียา)
 พิงมี (อิตติ) ว่า “กวจิ ในบางครั้ง ปฏิเสธวิธี การปฏิเสธ มิจฉายาณตตาชยาปนาย
 เพื่อทำความเข้าใจผิดให้ปรากฏ ประสส แก่บุคคลอื่น อุปปชชเต ย่อมสมควร นิเสธตถาณวาทน
 เพราะกล่าวตามเนื้อความอันควรปฏิเสธ”.

การปฏิเสธสิ่งที่มีอยู่ โดยไม่กำหนดสถานที่เป็นต้น
 นับว่าไม่สมควร, และการปฏิเสธสิ่งที่ไม่มีอยู่ ก็ไม่มีผลอะไร, ฉะนั้น หากมีการทักท้วงว่า
 “อพราหมโณ ไม่ใช่พราหมณ์” จะมีได้อย่างไร, ก็มีคำแก้ข้อทักท้วงว่า “บางครั้ง การปฏิเสธเพื่อทำ
 ให้บุคคลอื่นเข้าใจถูก ก็สมควร เพราะได้กล่าวตามเนื้อความอันควรปฏิเสธ”

จ ก็ อตโธ เนื้อความ อสส ของ น นิบาตนั้น ทูโว มี ๒ อย่าง ปสชชปปฏิเสธ-
 ปริยทาสวเสน ด้วยอำนาจแห่งปัสชชปฏิเสธะ และ ปริยทาสปฏิเสธะ.

น นิบาต มีอรรถ ๒ อย่าง คือ (๑) ปัสชชปฏิเสธะ การปฏิเสธอย่างเด็ดขาดหรือปฏิเสธทั้ง
 หมด (๒) ปริยทาสปฏิเสธะ การปฏิเสธไม่เด็ดขาด คือปฏิเสธอย่างหนึ่งแต่ถือเอาอีกอย่างหนึ่ง

ตตล ในอรรถ ๒ อย่างนั้น โย นิบาตใด ที่เปติ ย่อมแสดง อกาว่า ซึ่งความไม่มี สัพพตถา
 โดยประการทั้งปวง อุตตรปทตลุตส แห่งเนื้อความของบทหลัง อสุริยปสสา ราชทราตือาที่สุ
 วีย เหมือนในอุทธารณทั้งหลายเป็นต้นว่า “อสุริยปสสา ราชทรา พระมเหสีของพระราชาทั้งหลาย
 ไม่เคยเห็นดวงอาทิตย์”, โส นิบาตนั้น ปสชชปปฏิเสธวากี นาม ชื่อว่าปัสชชปฏิเสธวากี.
 โย นิบาตใด ปริยทาสิตวา ปฏิเสธแล้ว อุตตรปทตลุตส ซึ่งเนื้อความของบทหลัง การีย ยังผล
 ปฏิปาทยติ ย่อมให้ปรากฏ ตสทิสเส วตถุมหิ ในสิ่งของอันเหมือนกับเนื้อความของบทหลังนั้น
 อพราหมณอมนุสสาตือาที่สุวียเหมือนในอุทธารณทั้งหลายเป็นต้นว่า “อพราหมณไม่ใช่พราหมณ์,
 อมณุสส ไม่ใช่มนุษย์”, โส นิบาตนั้น ปริยทาสวากี นาม ชื่อว่าปริยทาสปฏิเสธวากี.

ในอรรถทั้ง ๒ นั้น นิบาตที่ปฏิเสธอรรถของบทหลังว่าไม่มีทั้งหมด
 เหมือนในอุทธารณเป็นต้นว่า “อสุริยปสสา ราชทรา พระมเหสีของพระราชาทั้งหลายไม่เคยเห็นดวง
 อาทิตย์” ชื่อว่าปัสชชปฏิเสธวากี, นิบาตที่ปฏิเสธเนื้อความของบทหลัง ทำให้ผลปรากฏในสิ่ง
 ของอันเหมือนกับเนื้อความของบทหลังนั้น เหมือนในอุทธารณเป็นต้นว่า “อพราหมณ ไม่ใช่พราหมณ์,
 อมณุสส ไม่ใช่มนุษย์” ชื่อว่าปริยทาสปฏิเสธวากี

จ ดังจะกล่าวสาธก คาลาวจัน คำอันเป็นคาลา วุตติ อันท่านกล่าวไว้แล้ว อิติ ว่า
 วตถุนตติตา ความไม่มีแห่งวัตถุ ลักษณะ ปสชชป-ปฏิเสธสส
 ของปัสชชปฏิเสธะ, วุตติ ความเป็นไป อยุณตตร ในวัตถุอื่น วตถุโต จากวัตถุอันถูกปฏิเสธ

ปริยทาสลกขณฺ์ เป็นลักษณะของปริยทาสปฏิเสธะ.

ความไม่มีวัตถุ เป็นลักษณะของปัสสชปฏิเสธะ, ความเป็นไปในวัตถุอื่น จากวัตถุอันถูกปฏิเสธ เป็นลักษณะของปริยทาสปฏิเสธะ

นनु ขอทักท้วง อิติ ว่า “เอวฺ (ภาเว) เมื่อความเป็นอย่างนั้น สนฺเตปิ แม้มียุ, อุตฺตร-ปทฺตลปฺปธานตา ความมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน อพฺราหฺมโณติอาทิสฺ ในอุททาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า “อพฺราหฺมโณ” ลียา พิงมิ กถํ อยํ”.

ขอซักถามข้อสงสัยหน่อยว่า “เมื่อ น นิบาตปฏิเสธเนื้อความของบทหลังเสียแล้ว ในอุททาหรณ์เป็นต้นว่า “อพฺราหฺมโณ” จะมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธานได้อย่างไร”

(มยา) อันข้าพเจ้า วุจฺเจเต จะตอบ. อุตฺตรปทฺตลปฺปธานตา ความมีเนื้อความของบท หลังเป็นประธาน อพฺราหฺมโณติอาทิสฺ ในอุททาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า “อพฺราหฺมโณ” ลียา พิงมิ วาจกตฺตา เพราะเป็นการกล่าว พฺราหฺมณาทีอตุสฺเสว ตฺสทิสาทิอตุสฺสาปิ แม้ซึ่งเนื้อความของ ผู้เหมือนกับพราหมณ์เป็นต้นนั้น ให้เหมือนเนื้อความของพราหมณ์เป็นต้น พฺราหฺมณาทิสทฺทานํ ของคัพทฺมี พฺราหฺมณ เป็นต้นทั้งหลาย. หิ จริยังฺ พฺราหฺมณาทิสทฺทา คัพทฺมี พฺราหฺมณ เป็นต้นทั้งหลาย เกวลา ล้วนๆ ปากฏา ปรากฏแล้ว พฺราหฺมณาทีอตุสฺเสว ในเนื้อค วามว่าพราหมณ์เป็นต้นทั้งหลายเท่านั้น ภูสทฺโท วีย เหมือน ภู ธาตุ (ปากฏ) ปรากฏแล้ว สดฺตายํ ในเนื้อความว่าความมีความเป็น. ปน แต่ว ยทา ในกาลใด เต คัพทฺทั้งหลายมี พฺราหฺมณ เป็นต้นเหล่านั้น ยฺชฺชนฺติ ย่อมประกอบ นนฺติ นิปาเตน ด้วยนิบาตคือ น อญฺเณน สทิสาทิวาจเคน อันกล่าวอรรถว่าเหมือนกันเป็นต้นอื่น, ตทา ในกาลนั้น วตฺตฺนฺติ ย่อมเป็นไป ตฺสทิสตทญฺญตพฺพิรฺกฺตทภาเวสุปิ แม้ในอรรถว่า เหมือนกับสิ่งนั้น อื่นจากสิ่งนั้น ตรงข้ามกับสิ่งนั้น และความไม่มีแห่งสิ่งนั้นทั้งหลาย, ภูสทฺโท วีย เหมือน ภู ธาตุ วตฺตติ ย่อมเป็นไป อนฺวณฺอนภิวนาทีสุในอรรถทั้งหลายมี เสวยและครอบครองเป็นต้น อนวภิยาทีโยเค ในที่ประกอบด้วย อนฺ และ อภิ อุปลัคเป็นต้น. ตสฺมา เพราะเหตุนั้น นนฺติ นิปาโต นิบาตคือ น เอตฺถ ในอุททาหรณ์ว่า อพฺราหฺมณ เป็นต้นนี้ อุตฺตรปทฺตลปฺปธานตา เป็นคัพทฺสองเนื้อค วามของบทหลัง อิติ เพราะเหตุนี้ โทโส ความผิด น (โหติ) ย่อมไม่มี, เตน เพราะเหตุนี้ พฺราหฺมณสทิสฺติ คำว่า “ผู้เหมือนกับพราหมณ์” วุตฺตํ โหติ เป็นคำที่ท่านกล่าวเอาแล้ว อพฺราหฺมโณติ ด้วยบทว่า “อพฺราหฺมโณ”.

ตอบว่า ในอุททาหรณ์เป็นต้นว่า “อพฺราหฺมโณ” การมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน สามารถมีได้ เพราะ พฺราหฺมณ คัพทฺเป็นต้น กล่าวแม้เนื้อความของผู้เหมือนกับพราหมณ์เป็นต้นนั้น ให้เหมือนพราหมณ์เป็นต้น, จริยังฺ คัพทฺมี พฺราหฺมณ เป็นต้นล้วนๆ (ไม่มี น นิบาต) มีเนื้อความ ว่าพราหมณ์เป็นต้นเท่านั้น, เหมือน ภู ธาตุ มีเนื้อความว่า ความมีความเป็น, แต่ว ในกาลใด พฺราหฺมณ คัพทฺเป็นต้นเหล่านั้น ประกอบด้วย น นิบาตอันกล่าวอรรถว่า เหมือนกัน เป็นต้น ในกาลนั้น จะเป็นไปแม้ในอรรถว่า เหมือนกับสิ่งนั้น อื่นจากสิ่งนั้น ตรงข้ามกับสิ่งนั้น และความไม่มีแห่งสิ่งนั้น, เหมือน ภู ธาตุ เมื่อประกอบด้วย อนฺ และ อภิ อุปลัคเป็นต้น จะมีอรรถว่า เสวยและครอบครอง

เป็นต้น, เพราะเหตุนี้ น นิบาตในอุทราหรณ์ว่า อพราหมณ์ เป็นต้นนี้ สองเนื้อความของบทหลัง จึงไม่ผิด, ฉะนั้น บทว่า “อพราหมณ์” ท่านกล่าวถึง “ผู้เหมือนกับพราหมณ์”

เอว เหมือนกันนั้น อมนุสโส ผู้ไม่ใช่มนุษย์, อสฺมโน ผู้ไม่ใช่สมณะ.

อญฺญตเถ ในอรรถอื่น. น พุยากตา อพฺยากตา ธรรมอื่นจากกุศลและอกุศลทั้งหลาย, อสฺกิลฺลฺจา ธรรมอื่นจากธรรมอันเศร้าหมอง, อปริยาปนฺนา ธรรมอื่นจากปริยาปนฺนธรรม.

วิรุฑฺธเถ ในอรรถตรงข้าม. น กุสลา อกุสลา ธรรมอันไม่ใช่กุศล. กุสลปฏิบัติ อตฺโถ อธิบายว่า ธรรมอันตรงข้ามกับกุศล. เอว เหมือนกันนั้น อโลโก ความไม่โลภ (ธรรมอันตรงข้ามกับความโลภ), อมิตฺโต ผู้ไม่ใช่มิตร ศัตรู.

ปสฺสชฺชปฏิบัติ ในการปฏิบัติทุกอย่าง. น กตฺวา อกตฺวา อกาตฺน ยังไม่ได้ทำ, ปญฺญํ อกรโณโต ผู้ไม่ได้ทำบุญ.

นสฺส ตปฺปรีเสติ จ บทว่า “นสฺส” และ “ตปฺปรีเส” วุตตเต ย่อมตามไป.

๓๔๕. สเร อนุ. (๒ บท, อาเทสวิธีสูตร)

ตปฺปรีเส สเร เพราะสระหลังในตปฺปรีสะ อนุ การอาเทศเป็น อนุ นสฺส แห่ง น นิบาต (โหติ) ย่อมมี.

เพราะสระหลังในตปฺปรีสสมาส อาเทศ น นิบาต เป็น อนุ

ตปฺปรีเส อุตฺตรปเท สเร ปเร เพราะสระของบทหลังในตปฺปรีสะ อนุ การอาเทศเป็น อนุ นนิตฺติ อิจฺเจตสฺส แห่ง น นิบาตนี้คือ น โหติ ย่อมมี.

เพราะสระของบทหลังในตปฺปรีสสมาส อาเทศ น นิบาต เป็น อนุ

น อสฺโส อนสฺโส ไม่ใช่ฆ่า, น อริโย อนริโย ไม่ใช่พระอริยะ. เอว เหมือนกันนั้น อนิสฺสโร ไม่ใช่ผู้เป็นใหญ่, อนินฺนุโจะ ไม่ใช่สิ่งอันน่าปรารถนา, อนาสโว ไม่มีอาสวะ, อนุปวาโท การไม่กล่าวร้าย, น อาทาย อนาทาย ไม่ถือเอาแล้ว, อนโนโลเกตฺวา ไม่แลดูแล้ว อิจฺจาติ ดังนี้ เป็นต้น.

กุปฺพพฺปโท กัมมธารยสมาสที่มี กุ นิบาตเป็นบทหน้า ยถา เช่น วิคฺคโห การทำวิเคราะห์ อญฺญปเทน ด้วยบทอื่น กุจฺฉิตฺ อนุ นํ อิติ ว่า “ข้าวอันน่าเกลียด” นิจฺจสฺมาตฺตา เพราะเป็นนิจฺจสฺมาต (โหติ) มีอยู่. กัมมธารยสมาส เมื่อการย่อและตั้งชื่อว่ากัมมธารยสมาส กเต อันนักศึกษากะทำแล้ว, ตปฺปรีเส สเรติ จ บทว่า “ตปฺปรีโส” และ “สเร” วุตตเต ย่อมตามไป.

กัมมธารยสมาสที่มี กุ นิบาตเป็นบทหน้า เช่น มีการตั้งวิเคราะห์ด้วยบทอื่นว่า “กุจฺฉิตฺ อนุ นํ ข้าวอันน่าเกลียด” เพราะเป็นนิจฺจสฺมาต, เมื่อย่อและตั้งชื่อว่ากัมมธารยสมาสแล้ว, บทว่า “ตปฺปรีโส” และ “สเร” ตามไป

๓๔๖. กท กุสฺส. (๒ บท, อาเทสวิธีสูตร)

ตปฺปรีเส สเร เพราะสละหลังในตปฺปรีสะ กทฺ การอาเทศเป็น กทฺ กุสฺส แห่ง กุ นิบาต (โหติ) ย่อมมี.

เพราะสละหลังในตปฺปรีสสมาส อาเทศ กุ นิบาต เป็น กทฺ

ตปฺปรีเส อุตฺตรปเท สเร ปเร เพราะสละของบทหลังในตปฺปรีสะ กทฺ การอาเทศเป็น กทฺ กุสฺส แห่ง กุ นิบาต (โหติ) ย่อมมี.

เพราะสละของบทหลังในตปฺปรีสสมาส อาเทศ กุ นิบาต เป็น กทฺ

กทฺนํ ข้าวฆ่าเกลียด. เอวํ เหมือนกันนั้น กทฺสนํ ของกินฆ่าเกลียด (อาหารบูด)

สเรติ บทว่า “สเร” ก็ มีประโยชน์อะไร. (อาเทศนิเสนตฺถํ มีประโยชน์ต่อการห้ามอาเทศ พยฺยชเน เพราะพยฺยชณะ ยถา เช่น) กุทารา ภรรยาฆ่าเกลียดทั้งหลาย, กุปฺตฺตา บุตรฆ่าเกลียดทั้งหลาย, กุทาสา ทาสฆ่าเกลียด, กุทิกฺกุจิ ทิฐิชั่ว มิฉฉาทิฐิ.

กุสฺสชาติ บทว่า “กุสฺส” วตฺตเต ย่อมตามไป.

๓๔๗. กาปฺปตฺเตสุ จ. (๓ บท, อาเทศวิธิสฺตฺร)

ตปฺปรีเส ปเร เพราะบทหลังในตปฺปรีสะ กา การอาเทศเป็น กา กุสฺส แห่ง กุ นิบาต (วตฺตมานสฺส) อันเป็นไปอยู่ อปฺปตฺเตสุ ในอรรถว่าน้อย (โหติ) ย่อมมี.

เพราะบทหลังในตปฺปรีสสมาส อาเทศ กุ นิบาตในอรรถว่าน้อย เป็น กา

ตปฺปรีเส อุตฺตปเท ปเร เพราะบทหลังในตปฺปรีสะ กา การอาเทศเป็น กา กุอิติ เอตฺส แห่งนิบาตนี้คือ กุ วตฺตมานสฺส อันเป็นไปอยู่ อปฺปตฺเต ในอรรถว่าน้อย (โหติ) ย่อมมี. ตปฺปรีเส ในตปฺปรีสสมาส กา การอาเทศเป็น กา กุสฺส แห่ง กุ นิบาต วตฺตมานสฺส อันเป็นไปอยู่ กุจฺฉิตฺเต จ ในอรรถว่าฆ่าเกลียดด้วย (โหติ) ย่อมมี กุวจิ บ้าง พหุวจนวจารณโต เพราะกล่าวไว้ด้วยพหูพจน์.

เพราะบทหลังในตปฺปรีสสมาส อาเทศ กุ นิบาตในอรรถว่าน้อย เป็น กา, ในตปฺปรีสสมาส มีการอาเทศ กุ ในอรรถว่าฆ่าเกลียด เป็น กา บ้าง เพราะกล่าวไว้ในสูตรเป็นพหูพจน์

อปฺปกํ ลวณํ กาลวณํ เกลื่อน้อย. เอวํ เหมือนกันนั้น กาปฺปณํ ดอกไม้มีน้อย, กุจฺฉิตฺโต ปฺปรีโส กาปฺปรีโส กุปฺปรีโส วา บุรุษฆ่าเกลียด.

ปาทีปฺพุพฺพโท กัมมธารยสมาสที่สี่ ป อุปสัคเป็นต้น เป็นบทหน้า นิจุสสมาโสว จ และเป็นนิจนสมาสเท่านั้น. ปธานํ วจนํ ปาวจนํ คำที่เป็นประธาน ปาพจนํ, ภูสํ วทฺธํ ปวทฺธํ สรีรํ ร่างกายเจริญเติบโตกายใหญ่, สมฺมสมฺมาวาอาธานํ สมาธานํ การตั้งไว้สม่ำเสมอหรือการตั้งไว้ด้วยดี, วิวิธํ มติ วิมติ ความรู้หลายประการ, วิวิธํ กปฺโป วิกปฺโป การกระทำหลายอย่าง, วิสิฏฺโฐ วา กปฺโป วิกปฺโป การกระทำอย่างพิเศษ, อธิโก เทโว อติเทโว เทวดาผู้ยิ่งใหญ่. เอวํ อติเทโว เทวดาผู้ยิ่งใหญ่, อติสีลํ ศีลอันยิ่ง, สุนทโร คนฺโธ สุกคนฺโธ กลิ่นหอม, กุจฺฉิตฺโต คนฺโธ ทุคนฺโธ กลิ่นเหม็น, โสภณํ กตํ สุกตํ ทำดีแล้ว, อโสภณํ กตํ ทุคนฺโธ ทำไม่ดีเลย อิจฺจาติ

ดังนี้ เป็นต้น.

เย นามนิปาโตปสคคา นาม นิบาต และอุปสัคทั้งหลายเหล่าใด อวิหิตลกขณา อันไม่มีสูตรแสดงวิธีไว้ อิธ ในคัมภีร์กัจจายณะนี้ (โหนติ) มีอยู่, สมาส การย่อเป็นสมาส เดส์ ของนาม นิบาต และอุปสัคทั้งหลายเหล่านั้น ทฎฐพุโพ อันนักรศึกษาพึงทราบ นามานํ สมาสติ โยควิภาเคนด้วยการแบ่งสูตรว่า “นามานํ สมาส”. ยถา เช่น อปุนเคยยา คาคา, อจนทมูลโลกิกานิ มุขานิ, อสสทฐโกชี, อลวณโกชีติอาทิสฺ ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า “อปุนเคยยา คาคา คาคาที่ไม่ถูกสวดอีก, อจนทมูลโลกิกานิ มุขานิ หน้าอันไม่แห่งมองดวงจันทร์, อสสทฐโกชี ผู้ไม่กินเครื่องเช่น, อลวณโกชี ผู้ไม่กินเกลือ” สมาส การย่อเป็นสมาส อญเณน กับด้วยบทอื่น น (โหติ) ย่อมไม่มี อยู่ตุดตุดตา เพราะมีเนื้อความไม่ประกอบกัน.

ตถา เหมือนกันนั้น ทิฏฐิ ปุพฺพนฺติ ทิฏฐิปุพฺพ ตถาคตํ ผู้เคยเห็นซึ่งพระตถาคต, เอว เหมือนกันนั้น สุตปุพฺพ ธมฺมํ ผู้เคยฟังซึ่งธรรม, คตปุพฺพ มคฺคํ ผู้เคยไปสู่หนทาง. กมฺมณิ ทิฏฐา ปุพฺพนฺติ ทิฏฐิปุพฺพา เทวา เตน เทวตาผู้อันเขาเคยเห็นแล้ว, เอว เหมือนกันนั้น สุตปุพฺพา ธมฺมา ธรรมะอันเขาเคยฟังแล้ว, คตปุพฺพา ทิสฺวา ทิศที่เขาเคยไปแล้ว, ปหาโร สัญญาณบอเวลา การทปตี การประหาร, ปราภโว การดูหมิ่น ความเสื่อม, วิหาโร สถานที่อยู่ วิหาร, อาหาโร อาหาร เครื่องนำมาซึ่งชีวิตและอายุ, อุปหาโร การบูชา การบวงสรวง อิจฺจาติ ดังนี้ เป็นต้น.

กมฺมธารยสมาส กัมมธารยสมาส นิฏฺฐิตो จบแล้ว.

๓. ทิคุสมาส

ว่าด้วยกัมมธารยสมาสที่มีสังขยาเป็นบทหน้า

อถ ต่อไป ทิคุสมาส ทิคุสมาส วุจฺจเต อันข้าพเจ้าจะกล่าว.

ต่อไป จะกล่าวทิคุสมาส

อตุเถ ในอรรถ อิติ ว่า “ตโย โลกา โลกทั้งหลาย ๓ จิตฺเตน อันจิต สมาสหา สมฺปิณฺฑิตา รวบรวมไว้แล้ว”, วา หรือ “สมาหาโร การรวมกันเข้า ตินฺณํ โลกานํ แห่งโลกทั้งหลาย ๓”, นามานํ สมาส ยุตฺตตฺโตติ (สุตฺเต) เมื่อสูตรว่า “นามานํ สมาส ยุตฺตตฺโต” วตฺตมาเน ตามไปอยู่, กมฺมธารยสมาส การย่อเป็นสมาสและมีชื่อว่ากัมมธารยะ (โหติ) ย่อมมี ทวิปเทติอาทินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “ทวิปเท”. ตโต หลังจากนั้น สมาสสญฺญาณํ เมื่อการตั้งชื่อว่าสมาส วิภตฺติโลเป เมื่อการลบวิภตติ ปกฺติภาเว จ และเมื่อความเป็นรูปปกติ กเต อันนักรศึกษากระทำแล้ว, กมฺมธารโยติ บทว่า “กมฺมธารโย” วตฺตเต ย่อมตามไป.

ในอรรถวิเคราะห์ว่า “ตโย โลกา โลก ๓ อันจิตรวบรวมไว้แล้ว”, หรือ “ตินฺณํ โลกานํ สมาหาโร การรวมกันเข้าของโลก ๓”, เมื่อสูตรว่า “นามานํ สมาส ยุตฺตตฺโต” ตามไปอยู่, ให้อยู่ เป็นสมาสและมีชื่อว่ากัมมธารยะ ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “ทวิปเท”, จากนั้น เมื่อการตั้งชื่อว่าสมาส ลบวิภตติ และทำเป็นรูปปกติแล้ว, บทว่า “กมฺมธารโย” ตามไป

๓๔๘. สงฺขยาปฺพุโพ ทิคุ. (๒ บท, สัณฺญาสูตร)

สงฺขยาปฺพุโพ กมฺมธารโย กัมมธารยสมาสที่มีสังขยาเป็นบทหน้า ทิคุ
ชื่อว่าทิคุ.

กัมมธารยสมาสที่มีสังขยาเป็นบทหน้า ชื่อว่าทิคุ

สงฺขยาปฺพุโพ กมฺมธารยสมาสโส กัมมธารยสมาสที่มีสังขยาเป็นบทหน้า ทิคุสญฺโฆ โหติ
มีชื่อว่าทิคุ.

กัมมธารยสมาสที่มีสังขยาเป็นบทหน้า มีชื่อว่าทิคุ

เทว คาโว โคทั้งหลาย ๒ ตัว ทิคุ ชื่อว่าทิคุ. อยมปิ สมาสโส แมสมาสนี วุตฺโต
ท่านบัณฑิตเรียกแล้ว ทิคุติว่า “ทิคุ” ทิคุสทิสตฺตา เพราะเป็นเหมือนโค ๒ ตัว. อถ วา อีกอย่างหนึ่ง
(อยม สมาสโส) สมาสนี คโต อวคโต ถูกรู้แล้ว ทวีหิ ลกฺขณฺเหติ ด้วยลักษณะทั้งหลาย ๒ อย่าง
สงฺขยาปฺพุพฺพตฺตณฺนปฺสเกกตฺตสงฺขาเตหิ กล่าวคือ มีสังขยาเป็นบทหน้าและเป็นนปฺงสกลิงค์เอกพจ
นํ อิติ เพราะเหตุนี้ วุจฺจติ ย่อมถูกเรียก ทิคุติว่า “ทิคุ”, วา หรือ (อยม สมาสโส)
สมาสนี คจฺจติ ปวตฺติ ย่อมเป็นไป ทวีหิ ลกฺขณฺเหติ ด้วยลักษณะทั้งหลาย ๒ อย่าง อิติ
เพราะเหตุนี้ ทิคุ ชื่อว่าทิคุ. จ สำหรับ เอตฺถ ในสูตรนี้ ปุพฺพนิปาโต การดกไปอยู่ข้างหน้า
สงฺขยาสทฺทสฺสว แห่ศัพท์ที่เป็นสังขยานั้นแล (โหติ) ย่อมมี สงฺขยาปฺพุโพติ วุตฺตตฺตา เพร
าะเป็นสมาสที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า “มีสังขยาเป็นบทหน้า”. ตปฺปฺริสสญฺญา การตั้งชื่อว่าตปฺปฺริส
(โหติ) ย่อมมี อุภ ตปฺปฺริสชาติ ด้วยสูตรว่า “อุภ ตปฺปฺริสา”.

โค ๒ ตัว ชื่อว่าทิคุ. แมสมาสนี ก็ถูกเรียกว่า “ทิคุ” เพราะเป็นเหมือนโค ๒ ตัว,
อีกอย่างหนึ่ง สมาสนี ถูกรู้ด้วยลักษณะ ๒ อย่าง คือ มีสังขยาเป็นบทหน้าและเป็นนปฺงสกลิงค์
เอกพจน์ เพราะฉะนั้น จึงถูกเรียกว่า “ทิคุ”, หรือ สมาสนี เป็นไปพร้อมกับลักษณะ ๒ อย่าง
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าทิคุ. สำหรับสูตรนี้ สังขยาจะดกไปอยู่ข้างหน้า เพราะเป็นสมาสที่ท่านกล่าวไว้
แล้วว่า “มีสังขยาเป็นบทหน้า”, ตั้งชื่อว่าตปฺปฺริส ด้วยสูตรว่า “อุภ ตปฺปฺริสา”

นปฺสกลิงฺโคติ บทว่า “นปฺสกลิงฺโค” วุตฺตเต ตามไป.

๓๔๙. ทิคุสเสกตฺตํ. (๒ บท, การิยาติเทศสูตร)

เอกตฺตํ ความเป็นเอกพจน์ นปฺสกลิงฺโค และความเป็นนปฺงสกลิงค์ ทิคุส
แห่งทิคุสมาส (โหติ) ย่อมมี.

ทิคุสมาส เป็นนปฺงสกลิงค์เอกพจน์

เอกตฺตํ ความเป็นเอกพจน์ นปฺสกลิงฺคตฺตํ จ และความเป็นนปฺงสกลิงค์ ทิคุส
สมาสสฺส แห่งทิคุสมาส โหติ ย่อมมี.

ทิคุสมาส เป็นนปฺงสกลิงค์เอกพจน์

เอตํ คหณํ สูตฺรํ สมหาหริคฺคฺสฺส ของสมาหริคฺ. ตตฺถ ในสมาหริคฺนํ เอกจณํ เอว เอกพจนํเทํนํ โหติ ย่อมมี สพฺพตฺถ ในวิภตฺติทังปว, ปน ส่วน อญฺญตฺร ในอสมาหริคฺนํ พหุจณมฺปิ เป็นพหุพจนํบ้าง. นามพฺยปเทสสุยาทฺยฺยปฺตติ การตั้งชื่อว่า นามและการลงสิวิภตฺติเป็นต้น อมาเทสํติ และการอาเทศเป็น อํ เป็นต้น (โหติ) ย่อมมี.

ติโลกํ, เหติโลก, ติโลกํ, ติโลกน, ติโลกสุส, ติโลกา ติโลกสุมา ติโลกมฺหา, ติโลกสุส, ติโลก ติโลกมฺหิ ติโลกสุมี โลกทั้ง ๓ ... ในโลกทั้ง ๓.

เอวํ เหมือนกัน ดโย ทณฺหา ติทณฺหํ ทอนไม้ ๓ ทอน, ติณิ มลานิ สมหาภูณิ, ติณณํ มลนํ สมหาโรติ วา ติมลํ มลนิน ๓, ติลกฺขณํ ลักษณะ ๓, จตฺตฺสจฺจํ อริยสัจ ๔, จตฺตฺสโร ทิสฺวา จตฺตฺทิสํ ทิสฺวํ ๔. รสฺสจฺจํ ความเป็นรสสะ (โหติ) ย่อมมี สโร รสฺสโร นฺปฺสเกติ ด้วยสูตรว่า “สโร รสฺสโร นฺปฺสเก”. ปญฺจสิทฺธิยาปทํ สิทฺธิยาปท ๕, สพฺยาตณํ आयตนะ ๖, สตฺตทาหํ ๗ วัน, อญฺจสิทฺธิ คีล ๘, นวโลกุตฺตรํ โลกุตฺตรธรรม ๙, ทสฺสิทฺธิ คีล ๑๐, สตฺยอชนํ ๑๐๐ โยชน.

ตถา เหมือนกันนั้น เทว รตฺติโย ทฺวิรตฺตํ ๒ คีน, ติสฺสโร รตฺติโย ติรตฺตํ ๓ คีน, เทว องฺคฺลฺโย ทวฺงคฺลํ ๒ ข้อนี้, สตฺต โคทาวริโย, ตาสํ สมหาโรติ วา สตฺตโคทาวริ แม่น้ำโคทาวริ ๗ สาย.

จ สำหรับ เอตฺถ ในอุทฺทาหรณ์ทั้งหลายเหล่านี้ (อกาโร) การอาเทศเป็น อ อักษร อนฺตฺสฺส แห่งสระอันเป็นที่สุด รตฺติองฺคฺลโคทาวรินํ ของ รตฺติ องฺคฺลฺโย และ โคทาวริ ศัพท์ทั้งหลาย (โหติ) ย่อมมี.

สำหรับอุทฺทาหรณ์เหล่านี้ มีอาเทศสระอันเป็นที่สุดของ รตฺติ องฺคฺลฺโย และ โคทาวริ ศัพท์ เป็น อ อักษร (ด้วยสูตรต่อไปนี้)

๓๕๐. กฺวจิ สมาสฺนตฺตคตฺตานมการนฺโต. (๔ บท, อาเทศวิธิตฺต)

อนฺโต สระตัวสุดท้าย สมาสฺนตฺตคตฺตานํ ของนามอันเป็นไปในสมาส อกาโร (โหติ) เป็น อ อักษร กฺวจิ บ้าง.

อาเทศสระตัวสุดท้ายของนามที่อยู่ในสมาส เป็น อ บ้าง

เอตํ สูตฺรํ คหณํ เป็นสูตรหมายเอา ราชาทิคฺคหณสุส ซึ่งราชาทิคฺคหณศัพท์. เตน เพราะเหตุนี้ อตฺถิ เนื้อความ (เอตฺตฺส) ของสูตรนี้ (โหติ) ย่อมมี อิติ ว่า อนฺโต สระตัวสุดท้าย สมาสฺนตฺตคตฺตานํ ราชาทินํ นามานํ ของนามทั้งหลายมี ราช เป็นต้น อันเป็นไปในสมาส อกาโร (โหติ) เป็น อ อักษร กฺวจิ บ้าง. กปฺปจฺจโย กปฺปจฺจโย โหติ ย่อมลง กฺวจิ บ้าง สมาสฺนตฺ ในที่สุดของสมาส พหุพฺพิทฺทิมฺหิ ในพหุพฺพิทฺทิมฺหิสมาสเป็นต้น การคฺคฺคหณ ด้วย การ ศัพท์, อิกาโร จ และการอาเทศเป็น อ อักษร คณฺธนฺตฺส แห่งสระตัวสุดท้ายของ คณฺธ ศัพท์ (ปรสฺส) อันอยู่ข้างหลัง สุรฺกฺสิทฺธิ จาก สุรฺกฺสิ ทฺ และ ปฺติ ศัพท์ทั้งหลาย (โหติ) ย่อมมี.

สูตรนี้หมายเอาราชาคณคัพพ, ฉะนั้น สูตรนี้จึงมีเนื้อความว่า มีการอาเทศสระตัวสุดท้ายของนามมี ราช เป็นต้น ที่อยู่ในสมาส เป็น อ บ้าง, ลง ก ปัจจัย ในที่สุดของพหูพหิสมาสเป็นต้นบ้าง ด้วย การ คัพพ, และอาเทศสระตัวสุดท้ายของ คณค คัพพ ที่อยู่หลังจาก สรรภ สฺ ท และ ปุติ คัพพ เป็น อ

อถ วา อีกอย่างหนึ่ง อ จ อักษรด้วย โก จ อักษรด้วย อกา ชื่อว่าอกา, รกาโร อักษร ปทสนธิโกโร เป็นการลงอาคมในบทสนธิ. ฉะนั้น เหตุฉะนั้น อตฺโถ อธิบาย (โหติ) ย่อมมี อติ ว่า “อกอติ เอเต ปจฺจยา ปัจจัยทั้งหลายเหล่านี้คือ อ และ ก โหนติ ย่อมลง อนฺโต หุตฺวา เป็นอักษรสุดท้าย สมาสนฺตคานํ ของนามอันเป็นไปในสมาส กฺวจิ บ้าง”. ฉะนั้น เหตุฉะนั้น กตฺวา ครั้นกระทำแล้ว สมาสาคี ซึ่งความเป็นสมาสเป็นต้น อตฺเถ ในอรรถ อติ ว่า “ปญฺจ คาโว วัวทั้งหลาย ๕ ตัว สมาสภา ญฺจรวรรณเข้าแล้ว” ฉะนั้น เมื่อการลง อ ปัจจัย สมาสนฺเต ในที่สุดของสมาส อวาทเส จ และเมื่อการอาเทศเป็น อว โอ สเร จาติ ด้วยสูตรว่า “โอ สเร จ” กเต อันนํกศึกษากระทำแล้ว ปญฺจควนฺติอาทิ จ และรูปว่า “ปญฺจคว” เป็นต้น ลิขฺมติ ย่อมสำเร็จ. ฉะนั้น ปน ก็ อปฺปจฺจเย เมื่อการลง อ ปัจจัย กเต อันนํกศึกษากระทำไว้แล้ว ทฺวิรตฺตฺนฺติ-อาทิสฺ ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า “ทฺวิรตฺต” โลโป การลบไป ปุพฺพสรสฺส แห่งสระตัวหน้า (โหติ) ย่อมมี สรโลโปติอาทินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “สรโลโป”.

อีกอย่างหนึ่ง อ อักษร และ ก อักษร ชื่อว่าอกา, ร อักษร เป็นการลงอาคมในบทสนธิ, ฉะนั้น จึงมีอธิบายว่า “ลง อ และ ก ปัจจัย ให้เป็นอักษรสุดท้ายของนามอันเป็นไปในสมาสบ้าง”, ดังนั้น เมื่อทำเป็นสมาสเป็นต้น ในอรรถว่า “วัว ๕ ตัว ญฺจรวรรณเข้าแล้ว” ฉะนั้น เมื่อลง อ ปัจจัย ในที่สุดสมาส และเมื่ออาเทศ โอ เป็น อว ด้วยสูตรว่า “โอ สเร จ” แล้ว รูปว่า “ปญฺจคว” เป็นต้น ก็สำเร็จได้, ฉะนั้น เมื่อลง อ ปัจจัยในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า “ทฺวิรตฺต” แล้ว มีการลบสระตัวหน้า ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “สรโลโป”

อสมหารทิกุ อสมหารทิกุสมาส ยถา เช่น เอโก จ โส ปุคฺคโล จาติ เอกปุคฺคโล บุคคลคนเดียว. เอวํ เอกธมฺโม ธรรม ๑ อย่าง, เอกปฺตฺโต บุตรคนเดียว, ตโย ภวา ติภวา ภพทั้ง ๓, จตฺสโส ทิสสา จตฺทฺทิสสา ทิศทั้ง ๔, ทสฺสทสฺสจกฺกวาพานิ จักรวาฬทั้ง ๑ หมื่น อิจฺจาทิ ดังนี้ เป็นต้น.

ทิกฺสฺมาโส ทิกฺสฺมาส นิฏฺฐิโต จบแล้ว.

๔. ตปฺปฺริสสมาส

ว่าด้วยตปฺปฺริสสมาสที่มีเนื้อความเหมือนบุรุษของเขา

อถ ตอไป ตปฺปฺริสสมาโส ตปฺปฺริสสมาส วฺจฺจเต อันข้าพเจ้าจะกล่าว.

ตอไป จะกล่าวตปฺปฺริสสมาส

ปน ก็ โส ตปฺปฺริสสมาสนั้น ฉพฺพิโธ มี ๖ อย่าง ภาวโต เพราะมีอยู่ ฉสุ วิภตฺติสุ ในวิภตติทั้งหลาย ๖ วิภตติ ทฺติยาทิสฺ ตั้งแต่ทฺติยาเป็นต้น. ตตฺถ ในบรรดาตปฺปฺริสสมาสทั้งหลาย

ยเหล่านั้น ทูติยาตปฺปรีโส ทูติยาตปฺปรีสสมาส ภวติ ย่อมมี คตนิสฺสิตาตีตาตักฺกนตปฺปตฺตา-
ปนาทึหิ กับด้วยศัพท์ทั้งหลายมี คต (ถึง) นิสฺสิต (อาศัย) อดีต (ล่วงแล้ว) อดีตกฺกนต (เกิน เลย)
ปตฺต (ถึง บรรลุ) และ อาปนฺน (เข้าถึง บรรลุ) เป็นต้น.

ตปฺปรีสสมาสนั้น มี ๖ อย่าง (คือ ๑. ทูติยาตปฺปรีสะ ๒. ตติยาตปฺปรีสะ ๓.
จตุตถตปฺปรีสะ ๔. ปัญจมีตปฺปรีสะ ๕. จฉฐีตปฺปรีสะ ๖. สัตตมีตปฺปรีสะ) เพราะมีอยู่ในวิภัติทั้ง ๖
ตั้งแต่ทูติยาเป็นต้น, บรรดาตปฺปรีสสมาสเหล่านั้น ทูติยาตปฺปรีสสมาส จะถูกย่อเข้ากับ คต นิสฺสิต อดีต
อดีตกฺกนต ปตฺต และ อาปนฺน ศัพท์เป็นต้น

วิคฺคเห เมื่อรูปวิเคราะหฺ อิติ ว่า “คโต ผู้ถึง สรรณํ ซึ่งสฺระณะ” (กเต)
อันนักศึกษากะทำแล้ว ตปฺปรีโสติ บทว่า “ตปฺปรีโส” วตฺตเต ย่อมตามไป.

๓๕๑. อมาทโย พรปเทภิ. (๒ บท, ลัญญาสูตร)

อมาทโย บทหน้าทั้งหลายอันมี อํ วิภัติเป็นต้นอยู่สุดท้าย (สมสฺยนฺเต)
ย่อมถูกย่อเข้า พรปเทภิ กับด้วยบทหลังทั้งหลาย, ตปฺปรีโส และมีชื่อว่าตปฺปรีสะ.

ให้ย่อบทหน้าที่มี อํ วิภัติเป็นต้นอยู่สุดท้าย เข้ากับบทหลัง และมีชื่อว่าตปฺปรีสะ

ปุพฺพปทานิ บทหน้าทั้งหลาย ยุตฺตตฺถานิ อันมีเนื้อความเข้ากันได้ อมาทิวินฺตยฺนทานิ มี
อํ วิภัติเป็นต้นอยู่สุดท้าย สมสฺยนฺเต ย่อมถูกย่อเข้า นามะหิ พรปเทภิ สห
กับด้วยนามบทหลังทั้งหลาย วิชาสา บ้าง, โส สมาส การย่อนั้น ตปฺปรีสสฺยโย โหติ
มีชื่อว่าตปฺปรีสะ. จ อนึ่ง อยํ ตปฺปรีโส ตปฺปรีสสมาสนี้ อภิเชยฺยวจนฺลิโก เป็นวิเสสนะมี
พจน์และลิงค์ตามวิเสสยะที่กล่าวพจน์และลิงค์.

ให้ย่อบทหน้าอันมีเนื้อความเข้ากันได้ 'มี' อํ วิภัติเป็นต้นอยู่สุดท้าย เข้ากับบทหลังบ้าง
การย่อนี้ มีชื่อว่าตปฺปรีสะ, อนึ่ง ตปฺปรีสสมาสนี้ มีพจน์และลิงค์ตามบทที่กล่าวพจน์และลิงค์.

คตาทิสฺสททา ศัพท์มี คต เป็นต้นทั้งหลาย ติลิงฺคา เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ กิตนตตฺตา
เพราะปัจจัยในกิตอยู่สุดท้าย, สทฺพ วิถีทั้งปวง วิภตฺติโลปาที มีการลบวิภัติเป็นต้น ปุพฺพสมํ
เหมือนในสมาสก่อน. โส สรรณคโต บุรุษนั้นเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสฺระณะ, เต สรรณคตา บุรุษทั้งหลาย
เหล่านั้นเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสฺระณะ. สา สรรณคตา หญิงนั้นเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสฺระณะ, ตา สรรณคตานิ
หญิงทั้งหลายเหล่านั้นเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสฺระณะ. ตํ กุลํ สรรณคตํ ตระกูลนั้นเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสฺระณะ,
ตานิ กุลานิ สรรณคตานิ ตระกูลทั้งหลายเหล่านั้นเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสฺระณะ อิจฺจาที ดังนี้ เป็นต้น.

เอว เหมือนกันนั้น อรณฺณคโต ผู้ไปสู่ป่า, ภูมิกโต ผู้ไปสู่ภาคพื้น, ธมฺมํ นิสฺสิตโต ธมฺม-
นิสฺสิตโต ผู้อาศัยธรรม, อตฺถนิสฺสิตโต ผู้อาศัยประโยชน์, ภวํ อดีตโต ภวาทิตโต ผู้ล่วงภพ, กาลาตีโต
เกินเวลา เลยเวลา, ปมาณํ อดีตกฺกนตํ ปมาณาตักฺกนตํ เกินประมาณ, โลกาตักฺกนตํ เกินโลก
พ้นโลก, สุขํ ปตฺโต สุขปตฺโต ผู้ถึงความสุข ผู้ประสบสุข, ทุกฺขปตฺโต ผู้ถึงความทุกข์
ผู้ประสบทุกข์, โสตา อาปนโน โสตาปนโน ผู้ถึงซึ่งกระแสพระนิพพาน พระโสดาบัน,
นิโรธสมาปนโน ผู้เข้าถึงนิโรธ, รถํ อารุฬโห รถารุฬโห ผู้ขึ้นรถ ผู้อยู่บนรถ, สทฺพรตฺตี

วุฒติเยว ความเป็นสมาสนั้นแล (โหติ) ย่อมมี กุวจิ บ้าง. อุเรน คจฺจตีติ อุโรโค
ผู้ไปด้วยอก งู, ปาเทน ปิวตีติ ปาทโป ผู้ดื่มด้วยเท้า ต้นไม้. วากฺยเมว วากฺยะแล (โหติ)
ย่อมมี กุวจิ บ้าง. ผรสุนา จินฺนํ ตัดด้วยขวาน, กาเกหิ ปาตพฺพา อันภาควรรตีเม,
ทสฺสเนน ปหาตพฺพา อันโสตาปัตติมรรคญาณควรละ.

ปฺพพาทิโยเคในตติยาที่ย่อเข้ากับปฺพพศัพท์เป็นต้น มาเสนปฺพโพพมาสปฺพโพก่อนโดยเดือน.
เอว เหมือนกันนั้น มาตุสฺสโก ผู้เหมือนกับมารดา, ปิตุสโม ผู้เสมอด้วยบิดา, เอภฺนวีสติ ๒๐
หย่อน ๑ หรือ ๑๙, สีสฺวิกโล มีสีลบกพร่อง, อสิกลโห ทะเลาะวิวาทเพราะตาบ, วาจาณิบุณฺเ
มีวาจานุ่มนวล, ยาวกาลิกสฺมิสฺส เจือปนกับยาวกาลิก, วาจาสฺสิโล มีคำพูดอ่อนหวาน, สตฺถารา
สฺสโก สตฺถุภุโป ผู้เช่นกับพระศาสดา, ปุณฺณเณ อตฺถิโก ปุณฺณตฺถิโก ผู้มีความต้องการบุญ,
คุณาธิโก ผู้ยิ่งด้วยคุณ, คุเพน สฺสฏฺโง โอทโน คุโพน ข้าวคลุกน้ำอ้อย, ซีโรทโน ข้าวผสมนม,
อสุเสน ยุตฺโต รโถ อสุสรโถ รถเทียมด้วยม้า, มคฺคจิตฺตํ จิตฺตํประกอบด้วยมรรคญาณ, ชมฺพฺยา
ปณฺญาโต ลกฺขิตฺโต ทิโป ชมฺพฺยทิโป ทวีปที่มีต้นหว่านเป็นเครื่องหมาย, เอเกน อธิกา ทส เอกาทส
๑๐ อันยิ่งด้วย ๑ หรือ ๑๑, ชาติยา อนฺโธ ชจฺจนฺโธ ผู้บอดตั้งแต่เกิด, ปกติยา เมธาวิ
ปกติเมธาวิ ผู้มีปัญญาโดยปรกติ อิจฺจาติ ดังนี้ เป็นต้น.

ตติยาตฺปปริโส ตติยาตฺปปริสสมาส อิติ มีเท่านี้.

จตุตฺถิ จตุตฺถิวิภตฺติ สมสฺยเต ย่อมถูกย่อเข้า ตทตฺถอตฺถหิตเทยฺยาทีหิ (ปเทหิ สห)
กับด้วยบททั้งหลายที่มีอรรถว่า ตทตฺถ (เพื่อสิ่งนั้น) อตฺถ (เพื่อ เป็นประโยชน์) หิต (เกื้อกูล) และ
เทยฺย (ควรให้) เป็นต้น.

จตุตฺถิวิภตฺติถูกย่อเข้ากับบทที่มีเนื้อความว่า ตทตฺถ (เพื่อสิ่งนั้น) อตฺถ (เพื่อ เป็นประโยชน์)
หิต (เกื้อกูล) และ เทยฺย (ควรให้) เป็นต้น

ตทตฺถ ในอรรถเพื่อสิ่งนั้น กณินสฺส ทุสฺสํ กณินทฺสฺสํ ผ้าเพื่อกฐิน. กณินจิวฺรตฺถายาติ
อตฺถโถ หมายถึงผ้าเพื่อประโยชน์ต่อกฐินจิวฺร. เอว เหมือนกันนั้น จิวฺรทฺสฺสํ ผ้าเพื่อจิวฺร,
จิวฺรมุลฺลํ มูลค่าเพื่อจิวฺร, ยาคุยา อตฺถาย ตณฺฑุลา ยาคุตณฺฑุลา ข้าวสารสำหรับต้มข้าวยาคุ,
ภตฺตตณฺฑุลา ข้าวสารสำหรับหุงภัตร, สํสฺสตฺถาย ภตฺตํ สํภตฺตํ ภัตรเพื่อประโยชน์แก่สงฆ์,
อาคนฺตุกานมตฺถาย ภตฺตํ อาคนฺตุภตฺตํ ภัตรเพื่อประโยชน์แก่อาคันตุกะ. เอว
เหมือนกันนั้น คมิภตฺตํ ภัตรสำหรับผู้เดินทาง, ปาสาทาย ทพฺพํ ปาสาททพฺพํ
อุปกรณ์สำหรับสร้างปราสาท.

อตฺถ ในอรรถเพื่อหรือเป็นประโยชน์ ภิกฺขุสํสฺสตฺถาย วิหาโร ภิกฺขุสํมตฺถโถ วิหาโร
วิหารเพื่อประโยชน์แก่ภิกษุสงฆ์, ภิกฺขุสํมตฺถา ยาคุ ข้าวยาคุอันเป็นประโยชน์ต่อภิกษุสงฆ์,
ภิกฺขุสํมตฺถํ จิวฺรํ ผ้าจิวฺรอันเป็นประโยชน์ต่อภิกษุสงฆ์, ยสฺสตฺถาย ยทตฺถโย ยทตฺถา ยทตฺถํ
เพื่อประโยชน์แก่บุคคลใด. เอว เหมือนอย่างนั้น ตทตฺถโถ ตทตฺถา ตทตฺถํ เพื่อประโยชน์แก่บุคคลนั้น.
เอตทตฺถโถ วายาโม ความพยายามอันเป็นประโยชน์ต่อสิ่งนี้, เอตทตฺถา กถา ถ้อยคำอันเป็นประโยชน์
ต่อสิ่งนี้, เอตทตฺถํ โสดาวธานํ การตั้งใจฟังเป็นประโยชน์ต่อสิ่งนี้. กิमतฺถํ เพื่อประโยชน์อะไร,

อดตตถ์ เพื่อประโยชน์แก่ตน, ปรตถ์ เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น, วินโย สวรรตถาย พระวินัยเพื่อประโยชน์แก่การสำรวม, สุขิ สมารตถาย ความสุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ, นิพพิทา วิจารณ์ตถาย ความเบื่อหน่ายเพื่อประโยชน์ต่อความคลายกำหนด, วิจารณ์ วิมุตตตถาย ความคลายกำหนดเพื่อประโยชน์แก่ความหลุดพ้น. ตถา เหมือนอย่างนั้น โลกุตส หิต โลกहित ผู้เกื้อกูลชาวโลก, พุทตส เทยย์ พุทธเทยย์ ปุณฺณ ดอกไม้อันควรน้อมถวายแด่พระพุทธเจ้า. สัมเทยย์ จีวร จีวรอันควรถวายแก่สงฆ์.

อิธ ในรูปอุทธารณ์ต่อไปนี้ น ภวติ ไม่เป็นสมาส. สัมสส ทาทพฺพ อัครถวายแก่สงฆ์, สัมสส ทาตุ เพื่อถวายแก่สงฆ์ อิจจาติ ดังนี้ เป็นต้น.

จตุตถิตปฺปรีโส จตุตถิตปฺปรีสสมาส อิติ มีเท่านั้น.

ปญจมี ปัญจมีวิภัตติ สมสยเต ย่อมถูกย่อเข้า อปคมนภยวิรติโมจนตถาที่หิ (ปเทหิ สห) กับด้วยบททั้งหลายที่มีอรรถว่า อปคมน (ปราศจาก เว้น) ภย (ภัย) วิรติ (งดเว้น) และ โมจน (พ้น) เป็นต้น.

ปัญจมีวิภัตติถูกย่อเข้ากับบทที่มีอรรถว่า อปคมน (ปราศจาก เว้น) ภย (ภัย) วิรติ (งดเว้น) และ โมจน (พ้น) เป็นต้น

เมณฺฐสฺมา อเปโต เมณฺฐาเปโต ผู้เว้นจากเมณฺฐ. เอว เหมือนกันนั้น ปลาปาปคโต ผู้เว้นจากการพูดพล่าม, นครนิคฺคโต ออกจากพระนคร, ปิณฑปาตปฏิกฺกนฺโต กลับจากบิณฑบาต. คามโต นิภฺษนฺโต คามนิภฺษนฺโต ปาที่แยกออกจากหมู่บ้าน, รุกฺขคฺคา ปติโต รุกฺขคฺคปติโต ตกจากยอดไม้, สาสฺนจฺจโต เคลื่อนจากศาสนา, อาปตฺติวฺจฺจจฺจํ การออกจากอาบัติ, ธรณิตฺถคฺคโต ลอยขึ้นจากพื้นดิน, สพฺพภเวหิ นิสฺสํโฆ สพฺพภวานิสฺสํโฆ สลัดออกจากภพทั้งปวงได้แล้ว.

ภยตถาที่โยเค ในอุทธารณ์ที่ประกอบด้วยอรรถว่าภัย เป็นต้น ยถา เช่น ราชโต ภยํ ราชภยํ ภัยจากพระราชา, โจเรหิ ภยํ โจรภยํ ภัยจากโจร, อมนฺุสฺเสหิ ภยํ อมนฺุสฺสภยํ ภัยจากอมนุษย์, อคฺคิตโต ภยํ อคฺคิภยํ ภัยจากไฟไหม้ อัคคีภัย. ปาปโต ภิตโต ปาปภิตโต กลัวบาป, ปาปภีรฺโก ผู้เกรงกลัวบาป, อกตฺตพฺพโต วิรติ อกตฺตพฺพวิรติ ข้องตเว้นเพราะไม่ควรทำ. เอว เหมือนอย่างนั้น กายทฺวจฺจิตฺตวิรติ การงดเว้นจากกายทุจริต, วจฺจิตฺตวิรติ การงดเว้นจากวจีทุจริต, พนฺธนา มุตฺโต พนฺธนมุตฺโต พ้นจากเครื่องพันธนาการ, วนมุตฺโต ออกจากป่า, พนฺธนโมกฺโข หลุดพ้นจากเครื่องผูกพัน, กมฺมโต สมฺภูจิตํ กมฺมสมฺภูจิตํ เกิดขึ้นเพราะกรรม, อุกฺกมฺมจฺจกฺกมฺมํ สูงยิ่งกว่าสูง, โอมโกมกํ ต่ำยิ่งกว่าต่ำ.

กฺวจิ วุตฺติเยว เป็นสมาสบ้าง. กมฺมโต ชาตํ กมฺมชํ เกิดจากกรรม. เอว จิตฺตชํ เกิดจากจิต, อุตฺตชํ เกิดจากอุตุ, อาหารชํ เกิดจากอาหาร. อิธ น ภวติ ในรูปนี้ไม่เป็นสมาส. ปาสาทา ปติโต ตกจากปราสาท.

ปญจมีตปฺปรีโส ปัญจมีตปฺปรีสสมาส อิติ มีเท่านั้น.

ฉนฺธิ จัณฐิวิภัตติ สมสฺยเต ย่อมถูกย่อเข้า. รณฺโณ ปุตุโต ราชปุตุโต โอรสของพระราชา พระราชโอรส. เอวํ ราชปุริโส บุรุษของพระราชาราชบุรุษ, อาจริยปุชโก ผู้บูชาอาจารย์, พุทฺธสาวโก พระสาวกของพระพุทธเจ้า พุทฺธสาวก, พุทฺธรูป รูปของพระพุทธเจ้า พระพุทธรูป, ชินวณฺํ คำสอนของพระพุทธเจ้า พระชินพจน์, สมฺมุตฺตโม โส เสี่ยงกึ่งก้องแห่งสมุทร เสี่ยงคลื่นทะเล, ธณฺณานิ ราสิ ธณฺณราสิ กองธัญพืช, ปุปฺผคนฺโธ กลิ่นดอกไม้อ่อน, ผลฺลโร รสผลไม้, กายสฺส ลหฺตา กายลหฺตา ความเบาแห่งกาย. มรณสฺสติ การระลึกถึงความตาย มรณสติ, รุกฺขมฺลํ โคนไม้ ควางไม้, อยสฺส ปุตุโต อโยปตุโต บาตรเหล็ก. เอวํ สุวณฺณกฺภาพิ กระทะทอง, ปาณียถาลกํ หม้อน้ำดื่ม, สปิปิกุมภโก หม้อเนยใส.

สมาสาทิมฺหิ เมื่อการย่อเป็นสมาสเป็นต้น เทวานํ ราชาติ อตฺเถ ในอรรถว่า “พระราชาของเทวดาทั้งหลาย” กเตนํ กศิณฺณการกระทำแล้ว, อกาโรการอาเทศเป็นอักษร (โหติ) ย่อมมี กฺวจิ สมาสนฺตคตฺตานมการนฺโตติ ด้วยสูตรว่า “กฺวจิ สมาสนฺตคตฺตานมการนฺโต”. ตโต เพราะเหตุนี้ อาตฺตํ การอาเทศเป็น อา สฺยา จาติ ด้วยสูตรว่า “สฺยา จ” น ภวติ ย่อมไม่มี.

ในอรรถว่า “พระราชาของเทวดาทั้งหลาย” เมื่อย่อเป็นสมาสเป็นต้นแล้ว อาเทศสระที่สมาสเป็น อ ด้วยสูตรว่า “กฺวจิ สมาสนฺตคตฺตานมการนฺโต” เพราะเหตุนี้ จึงไม่อาเทศ ติ เป็น อา ด้วยสูตรว่า “สฺยา จ”

เทวราโช พระราชาของเทวดาเทวราช, เทวราชา, เทวราชํ, เทวราชา อิจฺจาติ ปุริสสทฺทสมํ เหมือน ปุริส ศัพท์. อตฺตาภาเว ในรูปที่ไม่อาเทศเป็น อ โส เทวราชา เต เทวราชาโน อิจฺจาติ ราชสทฺทสมํ เหมือน ราช ศัพท์. ตถา เทวานํ สขา เทวสฺโข, เทวสขา, โส เทวสขา, เต เทวสขาโน สหายของเทวดา อิจฺจาติ ดังนี้เป็นต้น.

ปุมสฺส ลิงฺคํ ปุลลิงฺคํ เพศชาย. เอวํ ปุมภาโว ความเป็นชาย. ปุมนฺตโลปาติ ลบสระที่สุดของ ปุม ศัพท์.

หตฺธิปทํ รอยเท้าช้าง, หิตฺธิรูปิ รูปผู้หญิง, ภิกฺขุณิสฺสโม หมูภิกษุณี ภิกษุณีสงฆ์, ชมฺพุสาชา กิ่งไม้หว่า. จ สำหรับ เอตฺถ ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเหล่านี้ รสฺสตุตฺตํ ความเป็นรัสสะ อีการูการานํ แห่ง อี และ อุ อักษรทั้งหลาย มชฺฌเ ในท่ามกลางสมาส (โหติ) ย่อมมี กฺวจาติมชฺฌตุตฺตรานฺ-ติอาทินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวจาติมชฺฌตุตฺตรานํ”

วากฺยเมว เป็นวากยะเท่านั้น กฺวจิ บ้าง วิภาสาธิการโต เพราะการตามมาของ วิภาสา ศัพท์. สหสา กมฺมสฺส กตฺตาโร ผู้ทำงานเร็ว, ภินฺนานํ สนฺธาตา ผู้สมาณคนแตกแยก, กปฺปสฺส ตติโย ภาโค ส่วนที่ ๓ แห่งกัปป, ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี วันดีที่ ๘ ไต, มนุสฺसानํ ชตฺติโย สฺสูตโม บรรดามนุษย์ กษัตริย์กล้าหาญที่สุด.

ยฺตุตฺตโต อิจฺเจว บทว่า “ยฺตุตฺตโต” นั้นแล (ก็) มีประโยชน์อะไร. (สมาสนิเสธนฺตํ มีประโยชน์ต่อการห้ามการย่อเป็นสมาส) ภโณ รณฺโณ ปุริโส เทวตฺตตฺสชาติ เอตฺถ ในอุทาหรณ์ว่า “บุรุษของนายเทวทัตเป็นทหารของพระราชา” สมาโส การย่อเป็นสมาส น ภวติ ย่อมไม่มี ยฺตุตฺตตฺตภาวโต เพราะความไม่เป็นบทที่มีเนื้อความซ้ำกัน อณฺณมณฺณานเปกฺขตาย

เพราะไม่มองหาซึ่งกันและกัน ภฏสมพนธะ จญจิติ และเพราะมีสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตว่า “ภฏสมพนธะ จญจิจิ ลงจัญญีวิภัตติในที่มีความสัมพันธ์กับ ภฏ ศัพท์”. ปน ส่วน โกสลสสุ รณโย ปุตโตติอาทิส ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า “บุตรของพระเจ้าโกศล” (สมาโส) การย่อเป็นสมาสน ภวติ ย่อมไม่มี สาเพกษตาย อสมตฤตดา เพราะบทที่มองหาบทอื่นไม่สมควรย่อเป็นสมาส. ปน แต่ว่า สมพนธิสททานัน นิจจิสสาเพกษตเตปิ แม้เมื่อศัพท์ที่มีจัญญีวิภัตตินั้นมองหาบทอื่นแน่นอน สติ มีอยู่ สมาโส การย่อเป็นสมาส (โหติ) ย่อมมี คมกตดา เพราะเป็นบทให้รู้เนื้อความได้. ยถา เช่น เทวตตตสสุ ครุกูลั ตระกูลแห่งครูของนายเทวทัต, ภควโต สาวกสโฆ หมู่พระสาวกของพระพุทธเจ้า อิติ อาทิ ดังนี้ เป็นต้น.

บทว่า “ยุตตตโต” ที่ตามมา มีประโยชน์อะไร, มีประโยชน์ต่อการห้ามย่อเป็นสมาสในอุทาหรณ์ว่า “ภโฏ รณโย ปุริโส เทวตตตสสุ บุรุษของนายเทวทัตเป็นทหารของพระราชา” จะไม่ย่อเป็นสมาส เพราะเนื้อความไม่เข้ากัน ไม่มองหาซึ่งกันและกัน และเพราะมีสูตรในคัมภีร์ปาณินิไวยากรณ์สันสกฤตว่า “ภฏสมพนธะ จญจิจิ ลงจัญญีวิภัตติในที่มีความสัมพันธ์กับ ภฏ ศัพท์”, ส่วนในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า “โกสลสสุ รณโย ปุตโต บุตรของพระเจ้าโกศล” จะไม่ย่อเป็นสมาส เพราะไม่ควรย่อสมาสเข้ากับ บทที่มองหาบทอื่น, แต่ว่า เมื่อศัพท์ที่มีจัญญีวิภัตตินั้นมองหาบทอื่นแน่นอน จะย่อเป็นสมาสได้ เพราะให้รู้เนื้อความได้ เช่น เทวตตตสสุ ครุกูลั ตระกูลแห่งครูของนายเทวทัต, ภควโต สาวกสโฆ หมู่พระสาวกของพระพุทธเจ้า เป็นต้น

จญจิตปุริโส จญจิตปุริสสมาส อิติ มีเท่านั้น.

สตตมี สัตตมีตปุริสสมาส. รูปะ สณฺญา รูปสณฺญา ความหมายจำในรูป. เหว รุปสณฺเจตนา ความใส่ใจในรูป, สัสารทุกขั ความทุกข์ในสังสาร, จกฺขุมฺหิ สนฺนิสฺสิดิ วิญญานํ จกฺขุวิญญานํ วิญญานอันอาศัยในจักขุ, ธมฺเม รโต ธมฺมรโต ความยินดีในธรรม, ธมฺมาภิริติ ความยินดียิ่งในธรรม, ธมฺมรฺจิจิ ความยินดีในธรรม, ธมฺมคารโว ความเคารพในธรรม, ธมฺเมสุ นิรุตฺติ ธมฺมนิรุตฺติ ภาษาอังกฤษโดยไม่มีเหลือในธรรม, ทานาธิมุตฺติ ความน้อมใจไปในทาน, ภวนฺตรกตํ กรรมอันกระทำไว้ในภพอื่น, ทสฺสเน อสฺสาโท ทสฺสนสฺสาโท ความยินดีในการเห็น, อรณฺเณ วาโส อรณฺณ-วาโส การอยู่ในป่า, วิกาเล โภชนํ วิกาลโภชนํ การบริโภคในเวลาวิกาล, กาลे वसुः कालवसुः ฝนอันตกในฤดูกาล, वने पुष्पं वनपुष्पं ดอกไม้ในป่า. เหว วณฺมहिโส กระบือป่า, कामसुगरो सुगरบ้าน, समुत्तमज्ज्ञे ปลาทะเล ปลาน้ำเค็ม, आवाग्नज्ज्ञे เต่าในบ่อ, आवाग्नमन्त्रुโก, गुप्त्रमन्त्रुโก กบในบ่อ, दित्तनान्ना रेवतीท่า, इतिष्ठे रुद्रो इतिष्ठे रुद्रो นักเลงในหญิง นักเลงผู้หญิง, (अक्षरुद्रो นักเลงการพนัน), ज्ञायय सुखे ज्ञायसुखे (มโห) เนื้อแห่งในร่ม. องฺคารปุกํ สุกบนถ่านไฟ, जारकपुत्रो ผู้ถูกจองจำในเรือนจำ.

อิธ ในอุทาหรณ์ต่อไปนี้ วุตติเยว เป็นสมาสแน่นอน. ยถา เช่น वने जरति वनजरो ผู้เฒ่าไปในป่า पुरान्निพร, गुञ्जिमहि स्यतिदि गुञ्जिसโย ผู้นอนอยู่ในท้อง, गले दिग्गतिदि गलग्जो ผู้ยืนอยู่บนบก ที่ตั้งอยู่บนบก. เหว चलग्जो อันตั้งอยู่ในน้ำ, पपुपद्मजो อันตั้งอยู่บนภูเขา. मकुग्जो อันตั้งอยู่บนหนทาง, पङ्के चार्त्तं पङ्कजं อันเกิดในตม, लिखे रुहति लिखे रुหो อันงอกขึ้นบนศีรษะ อิจฺจาทิ ดังนี้ เป็นต้น.

อิธ ในอุทธารณต่อไปนี้ (สมาโส) การย่อเป็นสมาส น ภวติ ย่อมไม่มี. โภชนะ มตตถนุตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค, อินฺทริเยสุ คุตตทวารตา ความเป็นผู้มีทวารอันสำรวมแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย, อาสเน นิสินโน ผู้นั่งแล้วบนอาสนะ, อาสเน นิสิติตพพํ ควรนั่งบนอาสนะ.

สตตมิตปฺปรีโส สตตมิตปฺปรีสสมาส อิติ มีเท่านั้น.

ปุพฺพพทํ บทหน้า อมาทวิภตฺตยณฺตํ อันมี อํ วิภตติเป็นต้นอยู่สุดท้าย อจฺจนฺตาทีสุ ในอุทธารณทั้งหลายเป็นต้นว่า “อจฺจนฺตํ” สมภวติ ย่อมมีอยู่ ปรี ช้างหลัง ตปฺปรีโส ในตปฺปรีสสมาส กวฺจิ บ้าง ยถาภิชานํ ตามสมควรแก่อุทธารณ ตทฺทฺนุปรโรธนาติ วุตตตฺตา เพราะมีคำที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า “โดยไม่ผิดต่อพระพุทธพจน์”.

ในอุทธารณเป็นต้นว่า “อจฺจนฺตํ” ให้ย้ายบทหน้าที่มี อํ วิภตติเป็นต้นอยู่สุดท้ายในตปฺปรีสสมาส มาไว้ข้างหลังบ้าง ตามสมควรแก่อุทธารณ เพราะมีคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า “โดยไม่ผิดต่อพระพุทธพจน์”

ยถา เช่น อนุตฺ อติภฺกนฺตํ อจฺจนฺตํ อจฺจนฺตานิ อันเลยที่สุดไป เกินขอบเขต, เวลํ อติภฺกนฺโต อติเวลํ ผู้ล่วงเวลา. รสฺสตฺตํ รสฺสอะ อา เป็น อ. เอวํ มาสํ อตีโต อติมาโส เกินเดือน, ปตฺตตฺตฺวิโก, อาปนฺนตฺตฺวิโก ผู้ถึงชีวิต ผู้รอดชีวิต, อภฺขํ ปตฺติคตํ นิสฺสิตนฺติ ปจฺจกฺขํ ทสฺสนํ การเห็นที่ประจักษ์แจ้ง, ปจฺจกฺโข อตฺตภาโว อัฏฺฐภาพันฺนํประจักษ์, ปจฺจกฺขา พุทฺธิ ปญฺญาอันประจักษ์, อตฺถํ อนุคตํ อนุวตฺถํ คล้อยตามอรรถ, โภกิลาย อวฺกฺกฺจํ อวฺกิลํ วนํ ป่าอันรกตฺตฺเหวาละทิ้ง. ปริจฺจตฺตฺนฺติ อตฺถโธ หมายความว่า สละไปแล้ว. อวฺมยฺวํ อันนกยฺวาละทิ้ง, อชฺฌยฺนาย ปรีคิลาโน ปรียชฺฌยฺนโน ผู้เหน็ดเหนื่อยต่อการสาธยาย, กมฺมสฺส อลํ สมตฺถโธติ อลํกมฺโม ผู้สามารถเพื่อกระทำ, วจฺนายนํ อลนฺติ อลํวจโน ผู้สามารถเพื่อกล่าว, วนโต นิภฺขนฺตํ นิพฺพพานํ อันออกแล้วจากตัณหา, กิเลเสหิ นิภฺขนฺโต นิภฺกิลโส อันออกแล้วจากกิเลส, นินฺรฺจฺโคณํ อันปราศจากกิเลส, โกสมฺพฺพิยา นิภฺขนฺโต นิภฺโกสมฺพฺพิ ผู้ออกจากเมืองโกสุมพิ, วนโต นิยฺยาโต นิพฺพโน ผู้ออกจากป่าคือกิเลส, อาจฺริยโต ปโร ปาจฺริโย อาจารย์อื่นจากอาจารย์. เอวํ ปยฺยโก ปุชฺชองฺปู, ปรีหิโย เมื่อบานชื่น, คจฺคายนํ อฺปฺริ อฺปรีคจฺคํ ตอนเหนือของแม่น้ำคงคา. เอวํ เภฏฺจฺจฺนํ ตอนใต้ของแม่น้ำ, อนุโตสฺมาปตฺติ ภายใตสมาบัติ, หังสํ ราชา ราชหิโต, หังสราชา วา พญาหงส์, มาสฺสสฺส อทฺธํ อทฺธมาสํ, มาสทฺธํ วา ครึ่งเดือน, อามลฺกสฺส อทฺธํ อทฺธามลฺกํ, อามลทฺธํ วา มะขามป้อมครึ่งผล, กหาปณฺสสฺส อทฺธํ อทฺธกหาปณฺสํ ครึ่งกหาปณะ, อทฺธมาสกํ ครึ่งมาสก, รตฺติยา อทฺธํ อทฺธมรตฺติ ครึ่งคืน, รตฺติยา ปุพฺพํ ปุพฺพมรตฺติ ตอนต้นราตรี ช่วงหัวค่ำ, รตฺติยา ปจฺจมา ปจฺจามรตฺติ ตอนท้ายราตรี ค่อนสว่าง. จ สำหรับ เอตฺถ ในอุทธารณทั้งหลายเหล่านี้ อตฺตํ การอาเทศเป็น อ รตฺติสทฺทฺทฺนฺตสฺส แห่งสระสุดท้ายของ รตฺติ ศัพท์ (โหติ) ย่อมมี กวฺจิ สมาสนฺตคตฺตานมการนฺโตติ ด้วยสูตรว่า “กวฺจิ สมาสนฺตคตฺตานมการนฺโต”. อหฺสฺส ปุพฺพํ ปุพฺพพทํ ตอนต้นแห่งวัน ช่วงเช้า. เอวํ สายนํ ช่วงเย็น. อนุหาเทโส การอาเทศเป็น อนุหา อหฺสฺส แห่ง อห ศัพท์ (โหติ) ย่อมมี เตสุ วุทฺติธิตฺตาทินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “เตสุ วุทฺติ”.

อมาทิตปฺปปริโส ตปฺปปริสสมาสที่มีบทอันมี อํ วิภัติเป็นต้นเป็นบทหลัง อิติ มีเท่านี้.

วิภัติโลโป การลบวิภัติ ปภงฺกราทีสุ ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเป็นต้นว่า ปภงฺโกร ตปฺปปริโส ในตปฺปปริสสมาส น ภวติ ย่อมไม่มี กวจิ บ้าง.

ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ปภงฺโกร ในตปฺปปริสสมาส ไม่ลบวิภัติบ้าง

ยถา เช่น ปภํ กรโธติ อตฺเถ ในอรรถว่า “ผู้กระทำซึ่งแสงสว่าง” สมาส การย่อเป็นสมาส (โหติ) ย่อมมี อมาทโย พรปเทภีติ ด้วยสูตรว่า “อมาทโย พรปเทภี”. สมาสสัญญา การตั้งชื่อว่าสมาส (โหติ) ย่อมมี นามานํ สมาส ยุตฺตตฺโถติ ด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาส ยุตฺตตฺโถ”. ตโต ต่อจากนั้น วิภัติโลเป เมื่อการลบวิภัติ เตสํ วิภตฺติโย โลปา จาติ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ” สมฺปตฺเต จะมาถึง วิภตฺติโลปาภาโว ความไม่มีแห่งการลบวิภัติ ปุพฺพปเท ในบทหน้า (โหติ) ย่อมมี จคฺคฺคเณน ด้วย จ คัพฺพํ ตตฺเถว ในสูตรนั้นนั่นแล. เสสํ วิธีที่เหลือ สมนํ เหมือนเดิม.

ในอรรถว่า “ปภํ กรโธติ ผู้กระทำซึ่งแสงสว่าง” มีการย่อเป็นสมาสด้วย สูตรว่า “อมาทโย พรปเทภี”, ตั้งชื่อว่าสมาส ด้วยสูตรว่า “นามานํ สมาส ยุตฺตตฺโถ”, ต่อจากนั้น เมื่อจะถึงการลบวิภัติ ด้วยสูตรว่า “เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ” แต่ห้ามลบวิภัติในบทหน้า ด้วย จ คัพฺพํ ในสูตรนั้นนั่นแล, วิธีที่เหลือเหมือนเดิม

ปภงฺโกร ผู้กระทำแสงสว่าง ดวงอาทิตย์, อมตํ ททาติติ อมตฺนทโท ผู้ให้อมตนิพพาน, รณํ ขหาติติ รณญฺชโห ผู้ละกิเลส, ชุตี ธาเรติติ ชุตินุโร ผู้ทรงไว้ซึ่งความรุ่งเรือง. ตถา สหสาคตํ กิจที่ทํอย่างเร่งรีบ, พรสฺสพทํ บทเพื่อผู้อื่น, อตฺตโนปทํ บทเพื่อตน, ภยโต อุปกฺขจํ ภยตูปกฺขจํ ปรากฏโดยเป็นภัย, พรโตโมโส เสี่ยงธรรมจากบุคคลอื่น, ควฺปิตฺตฺเถโร พระควัมปติเถระ, มนสิกาโร การกระทำไว้ในใจ. ปุพฺพเพนิวาโส การอยู่ในการก่อน อดีตชาติ, ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติ การระลึกถึงอดีตชาติ, มชฺฌเมกฺขยาณํ ไพบราณะในท่ามกลาง, อนฺตฺวาสิ, อนฺตฺวาสิโก ผู้อาศัยอยู่ภายใน คิษฺยํใกล้ชิด, ขนฺธุโต ผู้ปรากฏในหมู่ชน, อูรฺลสิโลโม ขนหน้าอก, กณฺธุจกาไฟ รอยดำหนิที่คอ ไฟที่คอ, สรสิชฺชํ เกิดในสระ ดอกบัว อิจฺจจาติ ดังนี้เป็นต้น.

อโลปตปฺปปริโส ตปฺปปริสสมาสที่ไม่ลบวิภัติในบทหน้า อิติ มีเท่านี้.

ตปฺปปริสสมาโส ตปฺปปริสสมาส นิฏฺฐจิตฺโต จบแล้ว.

๕. พหุพฺพพีหิสมาส

ว่าด้วยพหุพฺพพีหิสมาสที่มีเนื้อความเหมือนผู้มีข้าวเปลือกมาก

อถ ตอไป พหุพฺพพีหิสมาโส พหุพฺพพีหิสมาส วุจฺจเต อันข้าพเจ้าจะกล่าว.

ตอไป จะกล่าวพหุพฺพพีหิสมาส

จ กิ โส พหุพฺพพีหิสมาสนัน นววิโส มี ๙ ประการ ทฺวิปโท ตฺลุยาธิกรโณ ทฺวิปโท ภินฺนาธิกรโณ ติปโท นนิปาตปุพฺพปโท สหปุพฺพปโท อุปมานปุพฺพปโท สงฺขุโยภยปโท

ทิสันตราพตโธ พุทธิหารลกุโณ จาติ คือ ทวิปทตูลยาธิกรณะ ทวิปทภินนาธิกรณะ ติปทะ นิปาต-
ปุกพปะทะ สหปุพพปะทะ อุปมานปุพพปะทะ สังขโยภยปะทะ ทิสันตราพตตะ และ พุทธิหารลักขณะ.

พหุพพิหิสมาสันนั้น มี ๙ ประการ คือ (๑) ทวิปทตูลยาธิกรณะ บททั้ง ๒ มีวิภัตติเดียวกันใน
นอรรตฤติยาถึงสัตตมี (๒) ทวิปทภินนาธิกรณะ บททั้ง ๒ มีวิภัตติต่างกัน (๓) ติปทะ มี ๓ บท
(๔) นิปาตปุพพปะทะ มีนิปาตเป็นบทหน้า (๕) สหปุพพปะทะ มี สห ศัพท์เป็นบทหน้า (๖)
อุปมานปุพพปะทะ มีอุปมาเป็นบทหน้า (๗) สังขโยภยปะทะ เป็นสังขยาทั้ง ๒ บท (๘)
ทิสันตราพตตะ ได้นือความเป็นทิสเจียง (๙) พุทธิหารลักขณะ มีการต่อสู้กันเป็นลักษณะ

ตตถ ในบรรดาพหุพพิหิสมาสทั้ง ๙ ประการนั้น ทวิปโท ตูลยาธิกรณ
พหุพพิหิ ทวิปทตูลยาธิกรณพหุพพิหิสมาส ภวติ ย่อมมี กมฺมาทิสฺส จสฺส วิภตฺตยตฺเตสฺส
ในอรรตแห่งวิภัตติทั้งหลาย ๖ วิภัตติมีอรรตกรรมเป็นต้น. ตตถ ในอรรตทั้งหลายเหล่านั้น
ทุตฺตยตฺเต ดาว ในอรรตฤติยาก่อน, วิคฺคเห เมื่อการวิเคราะห์ อาคตา สมณา อิมํ
สํฆารามนฺติ ว่า “อาคตา สมณา อิมํ สํฆารามํ สมณะทั้งหลายมาแล้วสู่สํฆารามแห่งนี้” กเต
อํนํนํกํศึกษากระทำให้แล้ว,

ในบรรดาพหุพพิหิสมาสทั้ง ๙ ประการนั้น ทวิปทตูลยาธิกรณพหุพพิหิสมาส
ใช้ในอรรตวิภัตติทั้ง ๖ มีกรรมเป็นต้น, ในอรรตฤติยาก่อน, เมื่อทำวิเคราะห์ว่า “อาคตา สมณา
อิมํ สํฆารามํ สมณะทั้งหลายมาสู่สํฆารามแห่งนี้” แล้ว,

๓๕๒. อญฺญปทตฺเตสฺส พหุพพิหิ. (๒ บท, สํญญาสูตร)

นามานิ นามทั้งหลาย (สมสฺยนฺเต) ย่อมถูกย่อเข้า อญฺญปทตฺเตสฺส
ในอรรตของบทอื่นทั้งหลาย, พหุพพิหิ และมีชื่อว่าพหุพพิหิ.

ให้ย่อบทนามทั้งหลายเข้าด้วยกัน ในอรรตของบทอื่น และมีชื่อว่าพหุพพิหิ

ยุตตตฺถณานิ นามานิ นามทั้งหลายที่มีเนื้อความเข้ากันได้ สมสฺยนฺเต ย่อมถูกย่อเข้า
อตฺเตสฺส ในอรรตทั้งหลาย ปทานํ แห่งบททั้งหลาย ปจฺจมาทฺติยาทิวภตฺตยนฺตานํ อํนํมีปฐฺมา
และทฺติยาทิวภตฺติเป็นต้นอยู่สุดท้าย อญฺญเสํ เหล่าอื่น สมสฺยมานปทโต จากบทที่ถูกย่ออยู่
วิภาสา บ้าง, โส สมาโส จ และการย่อนั้น พหุพพิหิสลฺโล โหติ มีชื่อว่าพหุพพิหิ.

ให้ย่อบทนามที่มีเนื้อความเข้ากันได้ ในอรรตของบทที่มีปฐฺมาและทฺติยาทิวภตฺติเป็นต้น
อื่นจากบทที่ถูกย่ออยู่ และการย่อนั้นมีชื่อว่าพหุพพิหิ

วิหโย ช้าวเปลือกทั้งหลาย ยสฺส ของบุคคลใด พหโว มีมาก โส บุคคลนั้น พหุพพิหิ
ชื่อว่าพหุพพิหิ ผู้มีช้าวเปลือกมาก. อยมฺปิ สมาส สมาสแม้ พหุพพิหิติ วุตโต ถูกเรียกว่า
“พหุพพิหิ” อนนฺตตฺถสญฺจาวเสน ด้วยอำนาจแห่งชื่อที่คล้ายตามเนื้อความ พหุพพิหิสทิสฺสตา
เพราะเป็นเหมือนผู้มีช้าวเปลือกมาก. หิ จจริงอยู่ พหุพพิหิ พหุพพิหิสมาส อญฺญปทตฺตปฺปธาน
มีเนื้อความของบทอื่นเป็นประธาน.

ผู้มีข่าวเลือกมาก ชื่อว่าพหุพพีหิ, แม่สมาสนี้ ก็ถูกเรียกว่า “พหุพพีหิ”
โดยชื่อที่คล่อนตามเนื้อความ เพราะเป็นเหมือนผู้มีข่าวเลือกมาก, พหุพพีหิสมาสมีเนื้อความของ
บทอื่นเป็นประธาน

จอຍພຸພຸພີຶແລະພຸພຸພີຶສມາສນີ້ ທຸວີໂຣມີ໒໐ຢ່າງ ຕະຄຸນສັວິຍູນາມາຕະຄຸນສັວິຍູນາມ-
 ວເສນ ດ້ວຍອຳນາຈແຫ່ງຕັຕະຄຸນສັວິຍູນາມະ ແລະອັຕຕະຄຸນສັວິຍູນາມະ. ເຕສຸ
 ໃນບຣຣຕາພຸພຸພີຶສມາສທັງ ໒ ຢ່າງນັ້ນ ວີເສສນຸໂຕ ອັຕໂຄ ເນື້ອຄວາມທີ່ເປັນວີເສສະນະ ຄຍຸຫຼີ
 ຍ່ອມຖືກຄື້ອເອາ ອຸບຸບປາທຕຸຄຸຄຸເຄນ ດ້ວຍ ອຸບຸບປາທຕຸ ຄັພັ ຍັຕຸ ໃນສມາສໂຕ ໂສ
 ສມາສນັ້ນ ຕະຄຸນສັວິຍູນາໂຄ ຂື້ວວ່າຕັຕະຄຸນສັວິຍູນາມະ (ໃຫ້ຮູ້ພ້ອມກັບວີເສສະນະຂອງອັຍູນຸບາ).
 ຍຄາ ອຸທາຮຸນ ລມຸພກຸຸຸຸມາຍາຕີ “ຈຸນຳມາຂື້ງຄນມີຸຍາວ”. ປນ ສ່ວນ ວີເສສນຸໂຕ
 ອັຕໂຄ ເນື້ອຄວາມທີ່ເປັນວີເສສະນະ ນ ຄຍຸຫຼີ ຍ່ອມມີຸຖືກຄື້ອເອາ ຍັຕຸ ໃນສມາສໂຕ ໂສ ສມາສນັ້ນ
 ອັຕຕະຄຸນສັວິຍູນາໂຄ ຂື້ວວ່າອັຕຕະຄຸນສັວິຍູນາມະ (ໃຫ້ຮູ້ເພາະອຣຣຂອງສມາສບາ). ຍຄາ ອຸທາຮຸນ
 ພຸຸຸຸຸຸມາຍາຕີ ວ່າ “ຈຸນຳມາຂື້ງຜູ້ມີທຸຸຸຸຸຸຸຸມາກ”.

พหุพพีหิสมาสนี มี ๒ อย่าง คือ ตัคคุณสังวิญญานะ และอตัคคุณสังวิญญานะ, ในบรรดาพหุพพีหิสมาสทั้ง ๒ อย่างนั้น สมาสใดถือเอาเนื้อความเป็นวิเสสนะ สมาสนั้น ชื่อว่าตัคคุณสังวิญญานะ (ให้รู้พร้อมกัภิเสสนะของอัญญบท) เช่น “ลมพกณณํ อานย จงนำมาซึ่งคนมีหูยาว”, ส่วน สมาสใดไม่ถือเอาเนื้อความเป็นวิเสสนะ สมาสนั้น ชื่อว่าอตัคคุณสังวิญญานะ (ให้รู้เฉพาะอรรถของสมาสบท) เช่น “พหูธนํ อานย จงนำมาซึ่งผู้มีทรัพย์มาก”.

บุพพนิปาโต การเรียงอยู่ข้างหน้า วิเสสนสูตร แห่งวิเสสนะ อิศ ในพหุพพีหิสมาสนี้ (โหติ) ย่อมมี พหุพพีหิสทเท วีย เหมือนในศัพท์ว่า พหุพพีหิ, เสถ วิถีที่เหลือ บุพพสมัม เหมือนกับสมาสก่อน.

ในพหุพีหิสมาสนี้ วิเสสนะจะเรียงอยู่หน้า เหมือนคัพพัว่า พหุพพิหิ,
วิธีที่เหลือเหมือนเดิม

อากาศสมโย สัมภาราโม สังฆารามที่มีสมณะมา.

เอตฺถ จ กิโนอุทาหรณํนี้ อาคตสทุโท อาคตคัพพ์ สมณสทุโท จ และสมณคัพพ์
 อญฺจุตฺวา ไม่ตั้งอยู่แล้ว อตฺเต ในอรรถ อตฺตโน ของตน วตฺตุนฺติ ย่อมเป็นไป สํฆารามสงฺขาเต
 อญฺญปทฺตเต ในอรรถของบทอื่นคือ สํฆาราม ทฺติยาวิภคฺตยตฺถกฺขเต อันมีอรรถของทฺติยาวิภคฺตติ.
 สํฆาราโมติ ปทฺตํวํ บทอื่นคือ สํฆาราโม ปญฺชชฺติ ย่อมถูกประกอบไว้ ตทฺตํวํ
 ในที่ไม่มีระหว่างแห่งสมาสันั้น ตทฺตํวํชฺตฺตํวํ เพื่อส่งอรรถของอัญญปทฺตํวํนั้นนั่นแล. ทฺติยา
 ทฺติยาวิภคฺตติ น โหติ ย่อมไม่ลง ตโต (ปร) ช่างหลังจาก สํฆาราม คัพพ์นั้น ปุณฺ อิก สมาสเนว
 กมฺมตฺถสฺส อภิหิตตฺตา เพราะอรรถกรรมอันสมาสันั้นแหละกล่าวเอาแล้ว. จ และ อปฺปโยโค
 การไม่ประกอบไว้ อิมํสทฺทสฺส แห่ง อิํ คัพพ์ (โหติ) ย่อมมี. เอวํ เป็นอย่างนี้ สทฺทตฺถ
 ในพหุพหิสมาสทั้งหมต. จ อนึ่ง อยํ พหุพหิสิ พหุพหิสมาสนี้ อภิเษยลึงควจโน มีติ

งค์และวณะตามอัญญบทที่มันกล่าว.

ก็ในอุทธารณนี้ อาคตศัพท และ สมณศัพท ไม่ได้ตั้งอยู่ในอรรถของตน แต่เป็นไปในอรรถของบทอื่นคือ สัมมารม อันมีอรรถของทุติยาวิภัติ, บทอื่นคือ สัมมารโม ถูกประกอบไว้ติดกับสมาสนั้น เพื่อสงอรรถของอัญญบทนั้นแล, ไม่ลงทุติยาวิภัติหลังจาก สัมมารม ศัพทนั้นอีก เพราะอรรถกรรมถูกสมาสนั้นแหละกล่าวเอาแล้ว, และไม่ประกอบ อิทิ ศัพทไว้, เป็นอย่างนี้ในพหุพพิทิสมาสทั้งหมด, อนึ่ง พหุพพิทิสมาสนี้ มีลึงค์และวณะตามอัญญบทที่มันกล่าวถึง

ตถา เหมือนกันนั้น อาคตสมณสา วาตถิ กรุงสาวัดถีที่มีสมณะมา, อาคตสมณ เซตวัน วิตพระเซตวันที่มีสมณะมา. ปฏิปณนา อทุธิกา ยัม ปถัง โสยัม ปฏิปณนทุธิโก ปถัง ทางที่มีนักเดิน ทางไกลเดินไปแล้ว, อภิรุพหา วาณิชา ยัม นาวัง สา อภิรุพหาวิณิชา นาวา เรือที่มีพ่อค้าขึ้นแล้ว. พหุพพิทิสมาส พหุพพิทิสมาส กมมุตเถ ในอรรถกรรม (โหติ) ย่อมมี เอว อย่างนี้.

พหุพพิทิสมาส พหุพพิทิสมาส ตติยตเถ ในอรรถทุติยาวิภัติ ยถา เช่น ชิดานิ อินทุริยานิ เยน สมณเณ โสยัม ชิดินทุริโย สมณเณ สมณะผู้มีอินทุริยานั้นแล้ว. เอว เหมือนอย่างนั้น ทิฏฐธมโม ผู้มีธรรมอันเห็นแล้ว, ปตตธมโม ผู้มีธรรมอันบรรลุลแล้ว, กตทิจโจ ผู้มีกิจอันทำแล้ว, ชิดา มารา อนเนนาติ ชิดมาโร ภควา พระผู้มีพระภาคผู้ทรงชนะมารแล้ว, ปฏิวิทุสพพธมโม ผู้มีธรรมทั้งปวงอันแทงตลอดแล้ว.

พหุพพิทิสมาส พหุพพิทิสมาส จตตติยตเถ ในอรรถจตตติยาวิภัติ ยถา เช่น ทินโน สุกโก ยสฺส รณโณ โสยัม ทินนุสสุโก ราชา พระราชาผู้ทรงมีราชอันเขาให้แล้ว, อุปนิตฺ โภชนํ อสฺส สมณสฺสาติ อุปนิตฺโภชนํ สมณเณ สมณะผู้มีโภชนะอันเขาน้อมเข้าไปถวายแล้ว, อุปทฺท โพลี อสฺสสาติ อุปทฺทโพลี ยกฺโข ยักษผู้มีเครื่องบวงสรวงที่เขาไปเข้าไปให้แล้ว.

พหุพพิทิสมาส พหุพพิทิสมาส ปญจมิตเถ ในอรรถปัญจมีวิภัติ ยถา เช่น นิคฺคตา ชนา อสฺมา คามา โสยัม นิคฺคตชโน คาโม หมู่บ้านที่หมู่ชนออกไปหมดแล้ว, นิคฺคโต อโย อสฺมาติ นิรโย ภูมิที่มีความเจริญออกไปหมดแล้ว, นิคฺคตา กิเลสา เอตสฺมาติ นิคฺคกิเลโส ผู้มีกิเลสออกไปสิ้นแล้ว, อเปตํ วิญญาณํ อสฺมาติ อเปตวิญญาณ มตกาโย คนตายผู้ปราศจากวิญญูแล้ว, อปคตํ ภยเภาวํ อสฺมาติ อปคตภยเภาโว อรหา พระอรหันต์ผู้ปราศจากความขลาดกลัวแล้ว.

พหุพพิทิสมาส พหุพพิทิสมาส ฉฏฐมิตเถ ในอรรถฉฏฐมีวิภัติ ยถา เช่น จินฺนา หตฺถา ยสฺส บุริสฺส โสยัม จินฺนหตฺถโ ปุริโส บุรุษผู้มีมือขาด. เอว ปริบุญญสงกปโป ผู้มีความดำริอันเต็มเปี่ยมแล้ว, ชีณาสโว ผู้มีอาสวลิ้นแล้ว, วิโต ราโค อสฺสาติ วิตรราโค ผู้ปราศจากราคะแล้ว, เทว ปทานิ อสฺสาติ ทวิปโท สมาสที่มี ๒ บท สัตว์ผู้มี ๒ เท้า, ทวิหตฺถโ ปญฺญี ผ้าที่มีความยาว ๒ ศอก, เดวิชฺโช ผู้มีวิชา ๓, จตฺตปโป มี ๔ บท สัตว์ผู้มี ๔ เท้า, ปญจ จกฺขุณี อสฺสาติ ปญจจกฺขุ ภควา พระผู้มีพระภาคผู้ทรงมีจักขุ ๕, จพฺภิณโณ ผู้มีอภิญา ๖. รสฺส ตฺตํ รัสสะ อา เป็น อ. นวํคํ สตฺถุสสาณํ คำสั่งสอนของพระศาสดามีองค์ ๙, ทสฺส โพลี พระทศพล ผู้ทรงมีญาณ ๑๐, อนนฺตนาโณ ผู้มีพระปัญญาไม่สิ้นสุด, ตีณิ ทสฺ ปริมาณเมตสนุนติ ติทสา เทวา เทพบุตรผู้มีประมาณ ๓๐ องค์. อตฺตํ การอาเทศเป็น อ สมาสนุตสฺส

แห่งสระสุดท้ายของสมาส (โหติ) ย่อมมี. อธิ ในอุทราหารณ์นี้ ทสสทุโท ทสศัพท วุตเตต ย่อมเป็นไป สงฺขยาเน ในการนับจำนวน สนฺนิธานโต เพราะวางไว้ในที่ใกล้ ปริมาณสทฺทสส แห่ง ปริมาณ ศัพท. อัย ปจฺจโย เอเตสนฺติ อิทฺปปจฺจยา มีสิ่งนี้เป็นเหตุ, โก ปภโว อสฺสาติ กิปปภโว อัย กาโย กายนี้มีอะไรเป็นแดนเกิด, วิคตฺ มลฺมสฺสาติ วิมฺโล อันปราศจากมลทิน, สุนฺทโร คนฺโธ อสฺสาติ สฺคนฺธ จฺนฺทํ แก่นจันทน์อันมีกลิ่นหอม. เอวํ สฺสึโล ผู้มีศีลตั้งงาม, สฺมุโข ผู้มีหน้างาม, กุจฺฉิโต คนฺโธ อสฺสาติ ทฺกคนฺธ กุณฺป ชากศพอันมีกลิ่นเหม็น, ทฺฏฺจฺมโน อสฺสาติ ทฺมฺมโน ผู้มีใจเสีย. เอวํ ทฺสฺสึโล ผู้มีศีล ผู้มีศีลต่างพล้อย, ทฺมฺมุโข ผู้มีหน้า ชี้เหร่, ตโป เอว ธนํ อสฺสาติ ตโปโน ผู้มีตบะเป็นทรัพย์, ขนฺติสงฺขาตํ พลํ อสฺสาติ ขนฺติโฟล ผู้มีกำลังคือขันติ, อินฺโทติ นามํ เอเตสฺสาติ อินฺทนาโม ผู้มีนามว่าอินทะ.

ฉนฺทชาตาทีสุ ในอุทราหารณ์ทั้งหลายมี ฉนฺทชาต เป็นต้น อุภยํ บททั้ง ๒ ปุพฺพํ นิปตติ ย่อมผลัดกันตกอยู่ข้างหน้า วิเสสนวิเสติตฺตพฺพานํ ยถิจฺฉิตตฺตา เพราะบทวิเสสนะและวิเสสยะทั้งหลายเป็นไปตามความประสงค์. ยถา ฉนฺโท ชาโต อสฺสาติ ฉนฺทชาโต, ชาโต ฉนฺโท อสฺสาติปิ ชาตฉนฺโท ผู้มีความพอใจเกิดขึ้นแล้ว. เอวํ สณฺชาตปิตีโสมนสฺโส, ปีตีโสมนสฺสสณฺชาโต ผู้มีปีติและโสมนัสเกิดขึ้นพร้อมกันแล้ว, มาสชาโต, ชาตมาโส ผู้เกิดครบเดือนแล้ว, จินฺนฺหตฺโต, หตฺตจฺฉินฺโน ผู้มีมือขาดแล้ว.

ทีฆา ชงฺฆา ยสฺสาติ วิคฺคฺยฺห ครั้นวิเคราะห์หรือว่า “ผู้มีแข่งยาว” แล้ว สมาสากิมฺหิ เมื่อวิธีมีการย่อเป็นสมาสเป็นต้น กเต อันนักศึกษากะทำแล้ว, ตฺลฺยฺยฺอิกรณ ปเทติ จ บทว่า “ตฺลฺยฺยฺอิกรณ” และ “ปเท” วุตเตต ย่อมตามไป.

เมื่อวิเคราะห์หรือว่า “ผู้มีแข่งยาว” และย่อเป็นสมาสเป็นต้นแล้ว บทว่า “ตฺลฺยฺยฺอิกรณ” และ “ปเท” ตามไป

๓๕๓. อิตฺติยํ ภาสิตปฺมิตฺติ ปุมาว เจ. (๖ บท, อติเทสสูตร)

ปเท เพราะบทหลัง ตฺลฺยฺยฺอิกรณ อันมีวิภัติและวณะเสมอกัน อิตฺติยํ ในอิตฺติลึงค์ เจ หากว่า อิตฺติ ศัพทที่เป็นอิตฺติลึงค์ ภาสิตปุมาว เคยกล่าวปุงลึงค์ ทฺฏฺจฺพฺพา อันนักศึกษาพึงทราบ ปุมาว ว่ามีรูปเหมือนปุงลึงค์.

เพราะบทหลังอันมีวิภัติและวณะเสมอกันในอิตฺติลึงค์ หากศัพทที่เป็นอิตฺติลึงค์เคยกล่าวปุงลึงค์ พึงทราบว่า มีรูปเหมือนปุงลึงค์

ปเท ปเร เพราะบทข้างหลัง ตฺลฺยฺยฺอิกรณ อันมีวิภัติและวณะเสมอกัน วุตตฺมาเน อันเป็นไปอยู่ อิตฺติยํ ในอิตฺติลึงค์ เจ หากว่า อิตฺติวาทโก สทฺโท ศัพทอันกล่าวอิตฺติลึงค์ ภาสิตปุมาว เป็นศัพทที่กล่าวปุงลึงค์ ปุพฺพฺเว ในกาลก่อน อตฺติ มีอยู่, โส ศัพทนั้น ทฺฏฺจฺพฺโพ อันนักศึกษาพึงทราบ ปุมาวิว ว่ามีรูปเหมือนปุงลึงค์. อิติ เพราะฉะนั้น อิตฺติปปจฺจยาภาโว ความไม่มีแห่งบทที่มีอิตฺติปัจจัย ปุพฺพฺพเท ในบทข้างหน้า(ของสมาส) (โหติ) ย่อมมี. อัย สฺตฺรนี พหฺพฺพีหิ- วิสโย เป็นความสามารถในพหฺพฺพีหิสมาส กมฺมธารยสณฺเณ จาติ วกฺขมานตฺตา เพราะสูตรว่า “กมฺมธารยสณฺเณ จ” กำลังจะถูกกล่าว อุปริ ในข้างบน(ต่อไป).

เพราะบทหลังอันมีวิภัติและวณะเสมอกัน อันเป็นไปในอดีตถึงค์ หากศัพท์ที่กล่าวอดีตถึงค์ เคยกล่าวปุงลิงค์ ฟังทราบว่ามีรูปเหมือนปุงลิงค์ เพราะฉะนั้น ในบทหน้าของพหุพพีหิสมาสจึงไม่มีอดีตปัจจัย, สูตรนี้ มีขอบเขตอยู่ในพหุพพีหิสมาสเท่านั้น เพราะสูตรว่า “กมุทธารยสญฺญ จ” กำลังจะถูกกล่าว มีขอบเขตในสมาสที่สูงขึ้นไป

๓๕๔. กุวจากิมชฌุตตรานํ ที่มรุตสา ปจฺจเยสุ จ. (๕ บท, ที่ม-รัสสวีสุตฺร)

ปัจจุเยสุ จ (อปปัจจุเยสุ) เพราะปัจจัยและศัพท์ที่ไม่ใช่ปัจจัยทั้งหลาย ที่มรสสา
การทำที่ฆะและรัสสะทั้งหลาย อาทิมชฺฌตฺตรานํ แห่งสรวัดัน ตัวกลาง และตัวสุดท้ายทั้งหลาย
(โหนติ) ย่อมมี กวจิ บ้าง.

เพราะปัจจัยและศัพท์ที่ไม่ใช่ปัจจัย ให้ทำที่ฆะและรัสสะ ทั้งสระตัวต้น ตัวกลาง และตัวสุดท้าย บ้าง

ปัจจุเญสุ อปปัจจุเญสุ ปรรุ อปรฏเตสุ จ เพราะปัจจยและคัพพทที่ไม่ใช่ปัจจยทั้งหลายข้าง
 หลังอันไม่เป็นอักษรของบทหลัง ที่มรสสา การทำที่ฆะและรัสสะทั้งหลาย อาทิมชฌุตตรฎตานัน
 สรณัน แห่งสระทั้งหลายทั้งอยู่ต้น ท่ามกลาง และสุดท้าย ตฤทิตสมาสนาโมปสคฺคาทีสุ
 ปเทสุ ในบททั้งหลายมีตฤทิต สมาส นาม และอุปสัค เป็นต้น โหนติ ย่อมมี กุวจิ บ้าง
 ชินวจนานุโปโรเณน โดยไม่ผิดต่อพระพุทธรพจน์.

เพราะปัจจัยและศัพท์ที่ไม่ใช่ปัจจัยแม้จะไม่ใช่บทหลัก ก็ทำที่ชะและรัสสะ
ทั้งสระตัวต้น ตัวกลาง และตัวสุดท้าย ในบทดัดจริต สมาส นาม และอุปสัคเป็นต้นบ้าง
โดยไม่ให้ผิดต่อพระพุทธรูป

ตตฺถ ในบรรดาการทำที่ฆะและรัสสะทั้งหลายเหล่านั้น

ที่หมดดี ความเป็นที่มะ (โหติ) ย่อมมี ปากฏานุปมาตาโท
 ในอุทาหรณ์ทั้งหลายมี ปากฏ และ อนุปมาต เป็นต้น มธุวาทีสุ และในอุทาหรณ์ทั้งหลายมี
 มธุวา เป็นต้น, รสสุตดี ความเป็นรสสะ (โหติ) ย่อมมี อชฺชเว ในอุทาหรณ์ว่า อชฺชว
 อิตฺติรูปาโท ในอุทาหรณ์ทั้งหลายมี อิตฺติรูป เป็นต้น กตาทิสฺสุ จ และเพราะปัจจัยทั้งหลายมี ก
 และ ตา เป็นต้น.

ทำทีละ ในอุทราหรณ์ว่า ปากฏ อนุปสาท และ มธุวา เป็นต้น, ทำรัสสะ
ในอุทราหรณ์ว่า อชฺชว และ อิตฺติรูป เป็นต้น และเพราะ ก และ ตา ปัจจัย เป็นต้น

อิติ เพราะเหตุนี้ พหุพพีหิสมาเส เมื่อความเป็นพหุพพีหิสมาส สติ มีอยู่, รสสุดตม
 ความเป็นรสสะ อุตตรปทนต์สส แห่งสรวตัสตทำยของบทหลัง ปลุลิงเค ในปงลิงค์ (โหติ)
 ย่อมมี.

ดังนั้น เมื่อทำเป็นพหุพหิสมาสแล้ว ให้รหัสสระสระตัวสุดท้ายของบทหลังในปงลิงค์

ทิมชงโหม บุริโส บรูษผู้มีแข้งยาว คนขายาว. ตถา ปहुตา ชิวหา อสฺสาติ ปहुตชิวโห
ภควา พระผู้มีพระภาคผู้ทรงมีชิวหาใหญ่ยาว. มหตี ปญญา อสฺสาติ มหาปญโญ ผู้มีปัญญามาก.

มหาเทโส การอาเทศเป็น มหา (แห่ง มหุต) (โหติ) ย่อมมี มหต์ มหา ตุลยาธิกรณ ปเทติ ด้วยสูตรว่า “มหต์ มหา ตุลยาธิกรณ ปเท”.

อิตถิมิตติ บทว่า “อิตถิ” ก็ มีประโยชน์อะไร. (ปุมภวานิเสณตถัม มีประโยชน์ต่อการห้ามซึ่งความเป็นปงฺลึงค์ ยถา เช่น) ขมาธโน ผู้มีความอดทนเป็นทรัพย์.

ภาสิตปุมภวาติ บทว่า “ภาสิตปุมภวา” ก็ มีประโยชน์อะไร. (อภาสิตปุมภวานิเสณตถัม มีประโยชน์ต่อการห้ามซึ่งความเป็นปงฺลึงค์แห่งศัพท์ที่ไม่เคยกล่าวปงฺลึงค์ ยถา เช่น) สทฺธาธโร ผู้มีศรัทธาเป็นธรรมา, สทฺธาปคฺติโก ผู้มีศรัทธาเป็นปกติ, ปญฺญาปคฺติโก ผู้มีปัญญาเป็นปกติ, ปญฺญา-วิสุทฺธิโก เป็นผู้ที่มีปัญญาบริสุทธิ์. เอตถ จ ก็ในอุทาหรณ์ทั้งหลายเหล่านี้ กปฺปจฺจโย กปฺปจฺจย (โหติ) ย่อมลง กวฺจิ สมาสนตคตตานมการนฺโตติ ด้วย การ ศัพท์ในสูตรว่า “กวฺจิ สมาสนตคตตานมการนฺโต”.

ตูลยาธิกรณ อิจฺเจว แล้วบทว่า “ตูลยาธิกรณ” ละ ก็ มีประโยชน์อะไร. (อตูลยาธิกรณนิเสณตถัม มีประโยชน์ต่อการห้ามซึ่งบทที่มีลึงค์ไม่เสมอกัน ยถา เช่น) สมณภคฺติโก ผู้มีความรักดีในภิกษุณี ผู้ให้เกียรติภิกษุณี, กุมารภคฺติโก กุมารภคฺติ ผู้มีความรักดีในเด็กหญิง ผู้ให้เกียรติเด็กผู้หญิง.

อยํ สูตรว่า “อิตถิ ภาสิตปุมภวาติ ปุมภวา เจ” นี้ ปุมภวาติเทโส เป็นสูตรแสดงความเป็นปงฺลึงค์ ปุพฺพปทสฺสว แห่งบทหน้าเท่านั้น, เตน เพราะฉะนั้น อธิ ในอุทาหรณ์ต่อไปนี้ ปุมภวา ความเป็นปงฺลึงค์ น ภวติ ย่อมไม่มี. พหุทาสโก บุริโส บุรุษผู้มีทาสหญิงมาก, พหุกุมาริกํ กุลํ ตระกูลที่มีเด็กผู้หญิงมาก.

คาณฺทีโว ธนุ อสฺสชาติ วิคฺคยฺห ครั้นวิเคราะห์ว่า “คาณฺทีโว ธนุ อสฺส ผู้มีธนูข้อมาก” แล้ว สมาสาทิมฺหิ เมื่อการย่อเป็นสมาส กเต อันนํคํศึกษากระทำแล้ว,

๓๕๕. ธนุมา จ. (๓ บท, ปัจจยสูตร)

อา อาปัจจย (โหติ) ย่อมลง ธนุมา หลังจาก ธนุ ศัพท์ (กวฺจิ) บ้าง.

ลง อา ปัจจย หลังจาก ธนุ ศัพท์ บ้าง

อาปจฺจโย อาปัจจย โหติ ย่อมลง ธนุสทฺทา หลังจาก ธนุ ศัพท์ สมาสนตคตตานนํเป็นบทสุดท้ายของสมาส กวฺจิ บ้าง. (อาปจฺจโย) จ และอาปัจจย (โหติ) ย่อมลง ธมฺมาทิตฺโต หลังจาก ธมฺม ศัพท์เป็นต้น จสทฺเทน ด้วย จ ศัพท์. วกาโร การอาเทศเป็น ว อักษร (โหติ) ย่อมมี วโมทฺทฺทฺตานนํติ ด้วยสูตรว่า “วโมทฺทฺทฺตานนํ”.

ลง อา ปัจจย หลังจาก ธนุ ศัพท์อันเป็นบทสุดท้ายของสมาส บ้าง, และลง อา ปัจจย หลังจาก ธมฺม ศัพท์เป็นต้น ด้วย จ ศัพท์. มีการอาเทศ อุ เป็น ว ด้วยสูตรว่า “วโมทฺทฺทฺตานนํ”

คาณฺทีวธนวา ผู้มีธนูข้อมาก. เอวํ ปจฺจกฺขธมฺมา ผู้มีธรรมประจักษ์.

กวจิตฺติ บทว่า “กวจิ” ก็ มีประโยชน์อะไร. (อาปจฺจยนิเสณตถัม มีประโยชน์ต่อการห้ามซึ่ง

อา ปัจจัย ยถา เช่น) สหสฺสถาณญฺ ธนุที่ยิงด้วยกำลังของบุรุษ ๑ พันคน, ปัจจกฺขมฺโม ผู้มีธรรมประจักษ์, วิทิตมฺโม ผู้มีธรรมแจ่มแจ้ง.

นानาทุมปติตปุพฺพวาสิตฺตานํ อิติ อตฺร ในอุทาหรณ์นี้ว่า “(ภูเข)อันมีไหล่เขาอันถูกปกคลุมด้วยดอกไม้อันตกลงจากต้นไม้ต่าง ๆ” ทูมา ต้นไม้ทั้งหลาย นานปฺปการา อันมีประการต่างๆ นานาทูมา ชื่อว่า นานาทุม, ปติตานิ อันตกลงแล้ว นานาทูเมหิ จากต้นไม้ต่างๆทั้งหลาย นานาทุมปติตานิ ชื่อว่า นานาทุมปติต, นานาทุมปติตานิ จ อันตกลงจากต้นไม้ต่างๆทั้งหลายด้วย ตานิ อันตกลงจากต้นไม้ต่างๆทั้งหลายเหล่านั้น ปุพฺพานิ จ เป็นดอกไม้ด้วย อิติ เพราะเหตุนี้ นานาทุมปติตปุพฺพานิ ชื่อว่า นานาทุมปติตปุพฺพ, วาสิตา อันปกคลุมแล้ว เตหิ ด้วยดอกไม้อันตกลงจากต้นไม้ต่างๆทั้งหลายเหล่านั้น นานาทุมปติตปุพฺพวาสิตา ชื่อว่า นานาทุมปติตปุพฺพวาสิต, ตานํ ไหล่เขาทั้งหลาย ยสฺส ของภูเขใด นานาทุมปติตปุพฺพวาสิตา ถูกปกคลุมด้วยดอกไม้อันตกลงจากต้นไม้ต่างๆ โสยํ ปพฺพโต ไหล่เขานั้น นานาทุมปติตปุพฺพวาสิตฺตานํ ชื่อว่า นานาทุมปติตปุพฺพวาสิตฺตานํ, ปน ก็ อयํ สมาสนี้ ตฺลฺยาธิกรณพหุพฺพีหิ เป็นทวีปตฺลฺยาธิกรณพหุพฺพีหิสมาส กมฺมธารยตฺปฺริสทฺพฺโถ อันมีกัมมธารยสมาสและตฺปฺริสทฺสมาสเป็นท้อง.

ตถา เหมือนกันนั้น อมฺพุทฺโธ เมฆ พฺยาลมฺโพ อันย้อยลง พฺยาลมฺพมฺพุทฺโธ ชื่อว่า พฺยาลมฺพมฺพุทฺธ, พินฺทุนิ หยาดน้ำทั้งหลาย ตสฺส แห่งเมฆอันย้อยลงนั้น พฺยาลมฺพมฺพุทฺธพินฺทุ ชื่อว่า พฺยาลมฺพมฺพุทฺธพินฺทุ, เตหิ อันหยาดน้ำแห่งเมฆอันย้อยลงทั้งหลาย จุมฺพิโต อันจุมพิตแล้ว พฺยาลมฺพมฺพุทฺธพินฺทุจุมฺพิโต ชื่อว่า พฺยาลมฺพมฺพุทฺธพินฺทุจุมฺพิต, กฺุโฏ ยอด ยสฺส ของภูเขใด ตาทิสฺ (พฺยาลมฺพมฺพุทฺธพินฺทุจุมฺพิโต) อันมีหยาดน้ำแห่งเมฆอันย้อยลงจุมพิตแล้ว โสยํ ภูเขานั้น พฺยาลมฺพมฺพุทฺธพินฺทุจุมฺพิตกฺุโฏ ชื่อว่า พฺยาลมฺพมฺพุทฺธพินฺทุจุมฺพิตกฺุโฏ อิจฺจาติ ดังนี้ เป็นต้น.

พหุพฺพีหิพหุพฺพีหิสมาส สดตฺตมียตฺเตในอรรถสํตตมียัตติติ ยถาเช่น สสฺสานิข้าวกล้าทั้งหลาย ยสฺมิ ชนปเท ในชนบทใด สมฺปนฺนานิ อุดมสมบุรณํ โสยํ ชนปโท ชนบทนั้น สมฺปนฺนสสฺโส ชื่อว่า สมฺปนฺนสสฺส, สฺลโก ปิณฺโท อิมสฺมินฺติ สฺลกปิณฺโท เทโส ประเทศที่มีก้อนข้าวหาได้ง่าย, อากิณฺณา มนุสฺสา ยสฺสํ ราชธานีํ สา อากิณฺณมนุสฺสา ราชธานี เมืองหลวงที่มีมนุษย์พลุกพล่าน, พหฺโว ตาปสา เอตฺสฺมินฺติ พหฺวตาปโส อสฺสโม อาศรมที่มีตาบสอยู่มาก, อุปฺจิตํ มสฺสโลหิตํ อสฺมินฺติ อุปฺจิตมสฺสโลหิตํ สรีรํ ร่างกายอันมีเนื้อและเลือดสั่งสมแล้ว, พหฺโว สามิโน อสฺมินฺติ พหฺวสามิกํ นครํ นครที่มีเจ้าผู้ครองมาก.

สมาสาทิมฺหิ เมื่อการย่อเป็นสมาสเป็นต้น พหุ นทฺโย อสฺมินฺติ อตฺเต ในอรรถว่า “ชนบทที่มีแม่น้ำมาก” กเต อันนักศึกษากะทำแล้ว, สมาสฺนตฺคฺคฺหณํ สมาสฺนตฺคฺคฺพทํ กปฺปจฺโย จ และ กปฺจฺยํ วตฺตเต ย่อมตามไป.

๓๕๖. นทฺมิห จ. (๒ บท, ปัจจัยวิธีสูตร)

กปฺปจฺโย กปฺจฺยํ (โหติ) ย่อมลง นทฺมิห หลังจาก นทฺ คัพทํ สมาสฺนตฺคฺคฺตา

อันเป็นที่สุดของสมาส.

ลง ก ปัจจัย ข้างหลัง นที ศัพท์ อันอยู่สุดท้ายของสมาส

กปฺปจฺโย กปฺจฺย โหติ ย่อมลง นทิมฺหา หลังจาก นที ศัพท์ สมาสนุตตฺตา อันเป็นที่สุดของสมาส. (กปฺปจฺโย กปฺจฺย โหติ ย่อมลง) ตฺวนฺตา จ หลังจากศัพท์ที่มี ตฺ ปัจจัยอยู่สุดท้ายด้วย จสทฺเทน ด้วย จ ศัพท์. (อิทฺ) วจันํ สุตฺรํ นิจฺจตฺถํ มีอรรถแน่นอน. เอตฺถ จ สำหรับในสูตรนี้ นทีติ บทว่า “นที” ประสมญญา เป็นชื่อในคัมภีร์อื่น อีการูการานํ แห่งอีอักษรและอุอักษรทั้งหลาย อิตฺถิวาจกานํ อันกล่าวอิตถิลิงค์. ตโต ต่อจากนั้น กปฺปจฺเย เพราะ ก ปัจจัย รสฺสตฺตํ ความเป็นรัสสะ นทิสญฺญสฺส แห่ง อี และ อุ อักษรอันมีชื่อวานที (โหติ) ย่อมมี กฺวจาทิมชฺฌตฺตรานนฺติอาทินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวจาทิมชฺฌตฺตรานํ”.

ลง ก ปัจจัย ข้างหลัง นที ศัพท์ อันอยู่สุดท้ายของสมาส, และลง ก ปัจจัย หลังจากศัพท์ที่มี ตฺ ปัจจัยอยู่สุดท้าย ด้วย จ ศัพท์, สูตรนี้กำหนดให้ลง ก ปัจจัยแน่นอน, บทว่า “นที” ในสูตรนี้เป็นชื่อของอีอักษรและอุอักษรอันกล่าวอิตถิลิงค์ในคัมภีร์อื่น, จากนั้น เพราะ ก ปัจจ รัสสะ อี และ อุ อักษรอันมีชื่อวานที ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวจาทิมชฺฌตฺตรานํ”

พหฺนทิกโก ชนปโท ชนบทที่มีแม่น้ำมาก. เอวํ เหมือนกันนั้น พหุชฺฌมฺพุทฺทํ วนํ ป่าอันมีต้นหว้ามาก. พหฺนาริกโถติ อุทาหรณ์ว่า “ผู้มีหญิงมาก” สิทฺถํ สำเร็จได้ จญฺจิปฺพหุพฺพิหิณา ด้วยจญฺจิปฺพหุพฺพิหิสมาส. พหฺโว กตฺตาโร อสฺมี อสฺสาติ วา พหูกตฺตุโก เทโส ประเทศที่มีผู้สร้างมาก. เอวํ พหูกตฺตุโก ประเทศที่มีเจ้านายมาก.

ภินฺนาธิกรโณ ทวิปทภินฺนาธิกรณพหุพฺพิหิสมาส ยถา เช่น เอกธตฺตี วาโส อสฺสาติ เอกธตฺติวาโส ผู้อยู่เพียงคนเดียว, สมานเนน ชเนน สทฺธิ วาโส อสฺสาติ สมานวาโส ปุริโส บุรุษผู้อยู่กับคนเสมอ, อุภโต พุยฺยชฺฌนมสฺส อตฺถิติ อุภโตพุยฺยชฺฌนโก ผู้มีอวัยวะเพศ ๒ อย่าง, จตฺตํ ปาณิมฺหิ อสฺสาติ จตฺตปาณิ ปุริโส บุรุษผู้มีมือ ๒. เอวํ ทณฺหปาณิ ผู้มีมือ ๒ ในมือ, สตฺถปาณิ ผู้มีศัสตราในมือ, วชิรปาณิ ผู้มีวชิราวุธในมือ, ชคฺคหฺตฺโต ผู้มีขรรค์ในมือ, สตฺถหฺตฺโต ผู้มีศัสตราในมือ, ทาเน อชฺฌมาสโย อสฺสาติ ทานชฺฌมาสโย ผู้มีอธยาศัยในการให้ทาน, ทานาธิมฺุตฺติโก ผู้มีความน้อมไปในการให้ทาน, พุทฺธกตฺติโก ผู้มีความรักดีในพระพุทธเจ้า, สทฺธมฺมการโว ผู้มีความเคารพในพระสัทธรรม อิจฺจาติ ดังนี้ เป็นต้น.

ติปโท ติปทพหุพฺพิหิสมาส ยถา เช่น ปฺรกกฺกเมนาถิตฺตา สมฺปทา เยหิ เต ภวานฺติ ปฺรกกฺกมาถิตฺตสมฺปทา มหาปุริสา มหาบุรุษผู้มีความสมบูรณ์อันได้ด้วยความพากเพียรทั้งหลาย. เอวํ ธมฺมาถิตฺตโกคา ผู้มีทรัพย์อันได้โดยชอบธรรม, โธณฺโธ ปตฺตโต ปาณิ เยน โสยํ โธณฺธปตฺตปาณิ ผู้มีมืออันถอนออกจากบาตร, สีหสฺส ปุพฺพทฺถํ วีย กาโย อสฺสาติ สีหปุพฺพทฺถกาโย ผู้มีร่างกายส่วนหน้าดุจกายราชสีห์, มตฺตา พหฺโว มาตฺตฺวา อสฺมินฺติ มตฺตพหฺมาตฺตํ วนํ ป่าที่มีช้างตกมันมาก อิจฺจาติ ดังนี้ เป็นต้น.

นิปาตปุพฺพปโก นิปาตปุพฺพปทพฺพพิหิสมาส ยถา เช่น นตฺถิ เอเตสฺส สมิตฺ
 อสโม ภควา พระผู้มีพระภาคผู้ไม่มีใครเสมอเหมือน. อิตฺ ในอุทฺทหณฺนี้ อตฺตํ การอาเทศเป็น
 อ นสฺส แห่ง น (โหติ) ย่อมมี อตฺตํ นสฺสาติ โยควิภาเคน ด้วยการแบ่งสูตรว่า “อตฺตํ
 นสฺส” อตฺตํ นสฺส ตปฺปริเสติ สุตฺเต ในสูตรว่า “อตฺตํ นสฺส ตปฺปริเส”. เอวํ อปฺปปฏิบุคคลโ
 ผู้ไม่มีบุคคลเหมือน, อปฺุตฺตโก ผู้ไม่มีบุตร, อเหตุโก ธรรมอันไม่มีเหตุ. กปฺปจฺจโย การลง
 ก ปัจจย (โหติ) ย่อมมี กวฺจิ สมาสนตฺถิจฺจาทีนา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวฺจิ สมาสนตฺ”.
 นตฺถิ ลวํโส เอเตสฺนตฺถิ อลวํสา ผู้ไม่อยู่รวมกัน, น วิชฺชเต วฺภูจิ เอเตถาติ อวฺภูจิโก ชนปโก
 ชนบทที่ไม่มีฝนตก, อภิกฺขุโก วิหารโร วิหารที่ไม่มีภิกษุอยู่, นตฺถิ เอเตสฺส อุตฺตโรติ อนุตฺตโร
 ผู้ไม่มีใครประเสริฐกว่า. อนฺ การอาเทศเป็น อนฺ (โหติ) ย่อมมี สเร อนฺติ ด้วยสูตรว่า “สเร
 อนฺ”. ตปฺปริสคฺคหณมฺพฺลภฺขณฺ มีที่สังเกตเหมือนตปฺปริสสมาส. อถ วา อีกอย่างหนึ่ง อนฺ
 การอาเทศเป็น อนฺ นสฺส แห่ง น (โหติ) ย่อมมี เตสฺ วุทฺธิตฺติอาทีนา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า
 “เตสฺ วุทฺธิ”. เอวํ นตฺถิ อนฺโต อสฺสาติ อนนฺตํ ไม่มีที่สิ้นสุด, น วิชฺชนตฺติ อาสวา เอเตสฺนตฺ
 อนาสวา ผู้ไม่มีอาสวะ อิจฺจาติ ดังนี้ เป็นต้น.

สหปุพฺพปโท สหปุพฺพปทพหุพฺพีหิสมาส ปจฺมายตฺเถ ในอรรถปฐมวาทิตติ ยถา เช่น
 สห เหตุนา โย วตฺตเตติ สเหตุโก, สเหตุ วา อันเป็นไปพร้อมด้วยเหตุ. สาเทโส การอาเทศเป็น ส
 สหสทฺทสฺส แห่ง สห คัพฺพ (โหติ) ย่อมมี เตสุ วุฑฺฒิตฺติอาทินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “เตสุ วุฑฺธิ”,
 กปจฺจโย จ และการลง ก ปัจจย (โหติ) ย่อมมี กฺวจิ สมาสนตฺติจฺจาทินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า
 “กฺวจิ สมาสนตฺ”. สห ปิตฺติยา อิมะ วตฺตนตฺติติ สปฺปิตฺติกา อันเป็นไปพร้อมด้วยปิตติ. เอวํ สห
 ปจฺจเยหิ วตฺตนตฺติติ สปจฺจยา อันเป็นไปพร้อมด้วยปัจจย, สกิละโส อันเป็นไปพร้อมด้วยกิลส,
 สอุปาทาโน อันเป็นไปพร้อมด้วยอุปาทาน, สปริวาริ ผู้เป็นไปพร้อมด้วยปริวาร, สห มฺulen
 อุทฺธโต สมฺมุตฺธโต รุกฺโข ต้นไม้อันถูกถอนขึ้นพร้อมทั้งราก.

อุปมานุปุพพโท อุปมานุปุพพทพหุพีหิสมาส ปจฺมายตฺเถ ในอรรถปฐฺมาวิภักฺติ ตาว
 ก่อน อิวสทฺทปฺปโยโค การประกอบด้วย อิว ศัพท์ (โหติ) ย่อมมี อุปมานุปุพฺพทพหุ-
 ปลิทฺตํ เพื่อประโยชน์ต่อการสำเร็จแห่งความเป็นอุปมาและอุปไมย. กายพฺยยามานํ
 สมบุพฺผาณตฺยา นิโครธ อิว ปริมณฺทโล โย ราชกุมารโ สยํ นิโครธปริมณฺทโล
 ราชกุมารโ พระราชกุมารผู้มีพระวรกายและวาเท่กันเหมือนต้นไทร. อปฺปโยโค
 การไม่ประกอบไว้ อิวสทฺทสฺส แห่ง อิว ศัพท์ (โหติ) ย่อมมี วุตตตฺถานมฺปฺปโยโคติ
 ด้วยปริภาสาว่า “วุตตตฺถานมฺปฺปโยโค”. สงฺโข วีย ปณฺทโร อยนฺติ สงฺขปณฺทโร
 ขาวตฺถสํกฺข, กาโก วีย สฺวโร อยนฺติ กากสฺวโร กล้าตงกา, จกฺขุ อิว ภูโต อัย
 ปรมตฺถทสฺสนโติ จกฺขุภูโต ภควา พระผู้มีพระภาคผู้เป็นตงจักขุ (เพราะเห็นปรมัตถ). เอวํ
 อตฺถภูโต ผู้เป็นตงอรรถ, ธมฺมภูโต ผู้เป็นตงธรรม, พฺรหฺมภูโต ผู้เป็นตงพรหม, อนฺโต วีย ภูโต
 อยนฺติ อนฺตภูโต พาโล คนพาลผู้เป็นตงคนบอด, มฺลชฺชปฺพชฺมิว ภูตา อยนฺติ มฺลชฺชปฺพชฺชภูตา
 กุทฺติจฺฉิ ทิฐิชั่วเป็นตงหญ้าปล้องและหญ้ามุงกระต่าย, ตณฺดาคุลกมฺิว ชาตา อยนฺติ ตณฺดาคุลกช
 าทาอันเกิดขึ้นตงเส้นด้ายพันกัน.

ฉนฺธิยตฺเถ ในอรรถฉนฺธิยวิภคตี วณฺโณ ฌีววรรณ ยสฺส ของพระผู้มีพระภาคใต้
 สวณฺณวณฺโณ วีย เพียงตั้งฌีววรรณแห่งทอง โสยํ ภควา พระผู้มีพระภาคนั้น สวณฺณวณฺโณ
 ชื่อว่าสวณฺณวณฺณะ. อุตฺตรปทฺธิโลโป การลบไปแห่งบทหลัง (โหติ) ย่อมมี. นาคสฺส วีย อสฺส
 คคิตติ นาคคิตติ ผู้ไปเหมือนการไปของช้างตัวประเสริฐ. เอวํ สีสหคิตติ ผู้ไปเหมือนการไปของราชสีห์,
 นาควิกฺกโม ผู้ก้าวอย่างเหมือนการก้าวของช้างตัวประเสริฐ, สีสหวิกฺกโม ผู้ก้าวอย่างเหมือนการ
 ก้าวของราชสีห์, สีสหนุ ผู้มีคางดุจคางราชสีห์. เอณิสฺส วีย อสฺส ชงฺฆาติ เอณิสฺสชงฺฆ
 ผู้มีแข้งดุจแข้งเนื้อทราย, สีสหสฺส ปุพฺพทฺธิ วีย อสฺส กาโยติ สีสหปุพฺพทฺธิกาโย ผู้มีกายดุ
 จกายส่วนหน้าของราชสีห์, พรหมฺโน วีย อญฺจุจฺจสมนฺนาโคโต สโร อสฺสชาติ พรหมฺสโร
 ผู้มีเสียงประกอบด้วยองค์ ๘ ดุจเสียงพรหม.

สงฺขโยภยปโท สังขโยภยปทพฺพหีหิสมาส (โหติ) ย่อมมี วาสทฺทตฺเถ ในอรรถของ วา
 ศัพท์ ยถา เช่น เทว วา ตโย วา ปตฺตา ทวตฺติปตฺตา ๒ หรือ ๓ บาท. อาตฺตํ การอาเทศเป็น
 อา ทวิสทฺททตฺสส แห่งสระสุดท้ายของ ทวิ ศัพท์ (โหติ) ย่อมมี ทเวกฺกฺจฺจานมากาโร วาติ
 ด้วยสูตรว่า “ทเวกฺกฺจฺจานมากาโร วา”, รสฺสทตฺตํ ความเป็นรัสสะ (โหติ) ย่อมมี (ด้วยสูตรว่า รสฺสํ).
 ทฺวิหํ วา ตีหํ วา ทฺวิหิตีหํ ๒ หรือ ๓ วัน, ฉ วา ปญฺจ วา วาจา ฉปฺปญฺจวาจา คำพูด ๕
 หรือ ๖ คำ. เอวํ สตฺตฏฺฐมาสา ๗ หรือ ๘ เดือน, เอกโยชนทฺวิโยชนานิ ๑ โยชน หรือ
 ๒ โยชน.

ทิสฺนตฺราหตฺโถทิสฺนตฺราหตฺถพฺพหีหิสมาส ยถา เช่น ยทฺนตฺราหตฺถเจียงโตอันเป็นระหว่าง
 ปุพฺพสฺสา จ ทิสาย แห่งทิศตะวันออกด้วย ทกฺขิณสฺสา จ ทิสาย แห่งทิศใต้ด้วย สายํ วิทิสาย
 ทิศเฉียงนั้น ปุพฺพทกฺขิณา ชื่อว่าปุพฺพทกฺขิณา ทิศตะวันออกเฉียงใต้.

เอตฺถ ในรูปว่า ปุพฺพทกฺขิณา นี้ ปุณฺณภาวาทิเทโส การแสดงเป็นปุงลึงค์ น (โหติ)
 ย่อมไม่มี ตฺลยฺยาธิกรณปทฺปรตฺตาภาวา เพราะไม่มีความเป็นตฺลยฺยาธิกรณของบทหลัง. รสฺสทตฺตํ
 ความเป็นรัสสะ ปุพฺพปทฺสส แห่งบทหน้า ทิสฺนตฺราหตฺเถ ในอรรถระหว่างทิศ (โหติ) ย่อมมี
 กฺวจาทิมชฺฌตฺตรานนฺติอาทินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวจาทิมชฺฌตฺตราน”.

ในรูปว่า ปุพฺพทกฺขิณา นี้ ไม่แสดงเป็นปุงลึงค์ เพราะไม่มีความเป็นตฺลยฺยาธิกรณของบทหลัง
 ง. ให้รัสสะบทหน้า ในอรรถระหว่างทิศ ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กฺวจาทิมชฺฌตฺตราน”

เอวํ ปุพฺพตฺตฺตรา ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ, อปรทกฺขิณา ทิศตะวันตกเฉียงใต้,
 ปจฺจิมตฺตฺตรา ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ.

ปน ส่วน ยทา ในกาลใด กมฺมธารยสมาโส โหติ เป็นกัมมธารยสมาส ทกฺขิณา จ สา ป
 พฺพา จาติ วิคฺคโห ว่า “ทิศตะวันออกเฉียงใต้”, ตทา ในกาลนั้น ปุณฺณภาวาทิเทโส
 การแสดงความเป็นปุงลึงค์ (โหติ) ย่อมมี อุตฺตรปทฺธิลูปฺปธานตฺตา เพราะมีเนื้อความข
 องบทหลังเป็นประธาน. สทฺพนามิกวิทฺธานมฺปิ แม้วิธีในสัพพนามทั้งปวง นิจุจํ ภวติเยว
 ย่อมมีแน่นอนทีเดียว. ยถา อุทาหรณ์ อิติ ว่า ทกฺขิณปุพฺพสฺสา แห่งทิศตะวันออกเฉียงใต้,
 ทกฺขิณปุพฺพสฺสํ ในทิศตะวันออกเฉียงใต้.

พยติหารลภุโณ พยติหารลักขณพหุพพีหิสมาส ยถา เช่น เกเสสุ จ เกเสสุ จ
 คเหตุวา อิหิ ยุทุธ ปวตตตีติ เกสาเกสิ การต่อสู้นี้ จับที่ผมและที่ผมทั้งหลายหลายแล้วต่อสู้กัน
 ไป ชื่อว่าเกสาเกสิ การต่อสู้โดยตั้งผมกันและกัน, ทณฺเหติ จ ทณฺเหติ จ ปหริตฺวา อิหิ ยุทุธ
 ปวตตตีติ ทณฺหาทณฺหิ กาต่อสู้โดยใช้ท่อนไม้ตีกัน. ทีโฆ ความเป็นที่ชะ มชฺเฌ ในท่ามกลาง
 (โหติ) ย่อมมี กุวจาทิมชฺเฌตฺตรานนฺติอาทินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กุวจาทิมชฺเฌตฺตรานํ”, อิกาวโร
 การอาเทศเป็น อี อักษร อนตฺสสุ แห่งสระอันเป็นที่สุด (โหติ) ย่อมมี เตสุ วุฑฺธิติอาทินา
 ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “เตสุ วุฑฺธิ”.

ปจฺมาวิภตฺยตฺถพหุพพีหิ พหุพพีหิสมาสโนรรธปฐฺมาวิภตฺติ อิติ มีเท่านั้น.

พหุพพีหิสมาสเฬ พหุพพีหิสมาส นิฏฺฐิตโ จบแล้ว.

๖. ทวนทสมาส

ว่าด้วยทวนทสมาสที่ย่อบทที่มีเนื้อความเสมอกันตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไป

อถ ต่อไป ทวนทสมาสเฬ ทวนทสมาส วุจฺเจเต อันข้าพเจ้าจะกล่าว.

ต่อไป จะกล่าวทวนทสมาส

โส จ ก็ทวนทสมาสนั้น ทวิธเ มี ๒ อย่าง อิตฺริตฺตโยคสมาหารตฺถเกเทน โดยแบ่งอ
 รรธเป็นอิตฺริตฺตโยคและสมาหาระ.

ก็ทวนทสมาสนั้นมี ๒ อย่าง คือ (๑) อิตฺริตฺตโยคทวนทสมาส (อวยวปธาน - ย่อเข้าเป็นสม
 าสแต่แยกกันเป็นประธาน) และ (๒) สมาหารทวนทสมาส (สงฺคตปธาน - ย่อเข้าเป็นสมาสและร
 วมกันเป็นประธาน)

ตตฺถ ในบรรดาทวนทสมาสทั้ง ๒ อย่างนั้น (อุทฺทาหรณํ) อุทฺทาหรณํ อิตฺริตฺตโยค ใน
 อิตฺริตฺตโยคทวนทสมาส (มยา) อันข้าพเจ้า (วุจฺเจเต) จะกล่าว ดาว ก่อน, ปจฺเมกวจฺนํ
 ปฐฺมาวิภตฺติฝายเอกพจนํ (โหติ) ย่อมลง อุภยตฺถาปิ แม้ในบททั้ง ๒ สาริปฺตฺตโมคฺคฺลฺลานอิตฺติธ
 ในรูปนี้ว่า “สาริปฺตฺตโมคฺคฺลฺลาน พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ”, จสทฺทปฺปโยโค จ
 และการประกอบไว้ซึ่ง จ ศัพท์ (โหติ) ย่อมมี สมฺมจฺจยโชนตฺถํ เพื่อส่องซึ่งเนื้อความรวบรวม.
 สาริปฺตฺโต จ โมคฺคฺลฺลาน จาติ วิคฺคเห ในรูปวิเคราะห์ว่า “สาริปฺตฺโต จ โมคฺคฺลฺลาน จ
 พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ”

บรรดาทวนทสมาสทั้ง ๒ อย่างนั้น จะกล่าวอุทฺทาหรณํในอิตฺริตฺตโยคทวนทสมาสก่อ
 น, ลงปฐฺมาวิภตฺติฝายเอกพจนํ ในบททั้ง ๒ คือ สาริปฺตฺต โมคฺคฺลฺลาน, และประกอบ
 จ ศัพท์ เพื่อส่องเนื้อความรวบรวม, ในรูปวิเคราะห์ว่า “สาริปฺตฺโต จ โมคฺคฺลฺลาน จ
 พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ”

๓๕๗. นามานํ สมฺมจฺจโย ทวนโท. (๓ บท, สัณฺญาสูตร)

สมฺมจฺจโย การรวมกันเข้า ยุตฺตตฺถานํ นามานํ ของนามทั้งหลายที่มีเนื้อความเข้า

แก้วว่า ไม่ผิด เพราะบททั้ง ๒ แสดงเนื้อความ ๒ อย่าง ในขณะเดียวกัน ตามสมควรแก่ความเป็นไปของศัพท์ แม้ในอรรถว่า เหมือนกัน เป็นต้น, อนึ่ง การแสดงเนื้อความ ๒ อย่างนั้น เป็นหน้าที่ของทวันทสมาส เพราะทวันทสมาสเหล่านั้นแสดงเนื้อความ ๒ อย่าง, ดังอุปมาว่า ภูธาดู ที่ประกอบด้วย อนุ และ อภิ อุปสัคเป็นต้น ย่อมแสดงอรรถว่า เสวย และ ครอบจำ เป็นต้น ภูธาดูล้วนๆ จะแสดงไม่ได้ ฉันท, โค ศัพท์ที่ประกอบด้วยศัพท์อื่นมี อสุส เป็นต้น เช่นในอุทาหรณ์ว่า ควสุสกั (โคและม้า) เป็นต้น จะแสดงเนื้อความ ๒ อย่าง, โค ศัพท์เป็นต้นล้วนๆ จะไม่แสดงเนื้อความ ๒ อย่าง ฉันทัน, เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบว่ “การแสดงเนื้อความ ๒ อย่างนั้น เป็นวิสัยของทวันทสมาสเท่านั้น ไม่มีในสมาสทั้งปวง”, อีกอย่างหนึ่ง แม้ในทวันทสมาส บททั้ง ๒ ก็มีเนื้อความเหมือนกัน เพราะแสดงอรรถสมุจจะตามทีกล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น ความผิดเล็กน้อยก็ไม่มี, ต่อจากนั้น มีการย่อเป็นสมาส การตั้งชื่อนาม และการลบวิภัติ เป็นต้น ดังทีกล่าวแล้วแล, ไม่ประกอบ จ ศัพท์ไว้ ด้วยปริภาสาว่า “วุตตุตถานมบุปโยโค” เพราะอรรถของ จ ศัพท์ ถูกสมาสนั้นแลกล่าวเอาแล้ว

อิธ ทวนเท ในวันทสมาสนี้ **อจจิตตร** บทที่สำคัญกว่า **นิปตติ** ย่อมเรียงอยู่ **ปุพพ** ข้างหน้า, **ลึงค์** **ลึงค์** **ปรสฺสเว** เป็นของบทหลังนั้นเทียว. **พหุจณเมว** **พหุพจน์**เท่านั้น **สพฺพตฺถ** ในวิภัติทั้งปวง (**โหติ**) ย่อมลง **อิติวโรคฺสส** **อวยวปฺปธานตฺตา** เพราะอิติวโรคฺสส บทวันทสมาสมีส่วนเป็นประธานร่วมกัน.

ในวันทสมานี้ เรียงบทที่สำคัญกว่าไว้ข้างหน้า, ลิงค์ถือเอาตามบทหลัง,
 ลงวิภัตติฝ่ายพหูพจน์เท่านั้น เพราะอิติตรโยควันทสมานีทุกบทเป็นประธานร่วมกัน

สาริปุตตโมคคัลลانا พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะทั้งหลาย, สาริปุตตโมคคัลลานะ
ซึ่งพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะทั้งหลาย, สาริปุตตโมคคัลลานะหิ อัมพระสารีบุตรและพระ
โมคคัลลานะทั้งหลาย อิจจาติ ดังนี้ เป็นต้น. สมโณ จ พุราหุณโณ จ สมณพุราหุณณา
สมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย. เอวํเหมิอนกัณนัณ พุราหุณคหปติกาพราหมณฺและคหปตีทั้งหลาย,
ชตฺตียพุราหุณณา กษัตริยฺและพราหมณฺทั้งหลาย, เทวมนุสฺสา เทวตาและมนุษย์ทั้งหลาย,
จณฺทิมสฺสุริยา ตววจันทรฺและตวอาทิตยฺทั้งหลาย, มาตา จ ปิตา จ มาตาปิตโร
มารดาและบิดาทั้งหลาย. อากาโร การอาเทศเป็น อา อักษร มาตุอาทิปุพฺพปทุการสฺส
แห่ง อุ อักษรของบทหน้ามี มาตุ เป็นต้น ทวฺนเท ในวันทสมาส (โหติ) ย่อมมี เตสฺ
วทุติตอาทินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “เตสฺ วทุติ”. เอวํ ปิตาปุตฺตา ปิตาและบุตรทั้งหลาย.

ชายา จ ปติ จาติ ชายาปติอิติธ ในอุทาหรณ์นี้ว่า “ภรรยาและสามี ชื่อว่าชายาปติ”,
กวจิธิ บพว่า “กวจิ” วดตเต ย่อมตามไป.

๓๕๘. ซายาย ตู่ทำซานิ ปติมุหิ. (๓ บท, อาเทสวีสสูตร)

ปติมุหิ เพราะ ปติ คัพทํ ตุทฺธานิ การอาเทศเป็น ตุทฺ และ ชานิ ทั้งหลาย
 ซายาย แห่ง ซายา คัพทํ (โหนดิ) ย่อมมี กวจิ บ้าง.

เพราะ ปติ ศัพท์ อาเทศ ชายา ศัพท์ เป็น ดูทำ และ ชานี บ้าง

ปติสทุเท ปเร เพราะ ปติ ศัพทข้างหลัง เอเต อาเทศา รูปอาเทศทั้งหลายเหล่านี้
 ตุกฺขานิ อิติ คือ ตุกฺ และ ชานิ ชายาสททสฺส แห่ง ชายา ศัพท โหนติ ย่อมมี กวจิ
 บ้าง.

เพราะ ปติ ศัพท์ข้างหลัง อาเทศ ซายา ศัพท์ เป็น ตูม และ ซานี บ้าง

ดูท่ปตี ซานิปตี ซยมุปติกา ภรรยาและสามีทั้งหลาย. เอตถ ในรูปหลังนี้ นิคคหิตาคโม
การลงนิคหิตาคม (โหติ) ย่อมมี, รสฺสตุตถยจ และการรัสสะ อา เป็น อ (โหติ) ย่อมมี
กวจาภินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กวจิ ธาตุ”.

อุปสรรค บกที่มีสระน้อยกว่า นิปตติ ย่อมเรียงอยู่ ปุพพ์ ช้างหน้า กวจิ บ้าง. ยถา เช่น จนุโท จ สตรีโย จ จนุทสฺตรียา ตวงจันทร์และตวงอาทิตย์ทั้งหลาย, นิคมา จ ชนปทา จ นิคมชนปทา นิคมและชนบททั้งหลาย. สุรา จ อสุรา จ ครุพา จ มนุชา จ ภูชคา จ คนธพฺพา จ สุราสุรครุพ- มนุชภูชคคนธพฺพา เทวดา อสูร ครุฑ มนุษย์ นาค และคนธรรพ์ทั้งหลาย.

ปุปพนิปาโต การเรียงอยู่ข้างหน้า **อิวันณวณณนทานัน** แห่งบททั้งหลายอันมีอิวัณณะและ
 อวัณณะเป็นอักษรสุดท้าย (โหติ) ย่อมมี **กวจิ** บ้าง. **ยถา** เช่น **อคฺคิ จ ฐโม จ อคฺคิฐมา**
ไฟและคว้นทั้งหลาย. **เอวํ** **คติพุทธิกุชปจ** **หกรสยา** **คฺมุ พุช ภูช ปจ หร กร** และลิตาตุทั้งหลาย,
ธาดโว จ ลิงคานิ จ ธาตุลึงคานิ ธาตุและลึงค์ทั้งหลาย.

ปุพฺพนิปาโต การเรียงอยู่ข้างหน้า **สราทิกอนฺदानํ** แห่งบทที่ขึ้นต้นด้วยสระและบทที่เป็นอการันต์ (โหติ) ย่อมมี กฺวจิ บ้าง. ยถา เช่น **อตฺโถ จ ธมฺโม จ อตฺตธมฺมา** อรรถและธรรมทั้งหลาย. **เอวํ** อตฺตสทฺทา อรรถและศัพท์ทั้งหลาย, **สทฺทตฺตา** วา หรือศัพท์และอรรถทั้งหลาย.

ปน ส่วน สมหาเร ในสมาหารทวันทสมาส จกขุ จ โสตนจชาติ อตเถ ในอรรถว่า “ตาและหู” กตฺวา ครั้นทำแล้ว ทวนทสมาส ซึ่งทวันทสมาส นามานํ สมุจโย ทวนโทติ ด้วยสูตรว่า “นามานํ สมุจโย ทวนโท” วิภคติโลปาทิมหิ เมื่อการลบวิภคติเป็นต้น กเต อันนี้ก็ศึกษากระทำแล้ว.

นปฐกลึงค์ เอกตตญจาติ บทว่า “นปฐกลึงค์” และ “เอกตต” วตฺตเต ย่อมตามไป.

๓๕๙. ตถา ทวณฺเฑ ปาณิตฺตริยโยคคฺเสนํคฺชทฺทชฺชนตฺถกวิวิธารุหุ-

วิสภาคตุฎาทีนญจ. (๔ บท, อติเทศสูตร)

ทิกุสมาเส ในทิกุสมาส ยถา เป็นจันใด สมาหารทวนทสมาเสปิ
 แม้ในสมาหารทวนทสมาส ตถา ก็เป็นจันนั้น, เอกตตํ ความเป็นเอกพจน์ นปฺสกลิงคตตํ
 จ และความเป็นนปฺสกลิงค์ ปาณิตูริยโยคฺคเสนงฺคฺชฺทพฺพชฺนตฺตฺกวิวิธวิภูทฺธวิสภาคตฺตฺกาทิ
 นํ แห่งศัพท์ทั้งหลายที่มีอรรถว่า อวัยวะของสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา กองทัพ สัตว์เล็ก
 สิ่งตรงข้ามกันต่างๆ และธรรมที่ต่างกัน เป็นต้น (โหติ) ย่อมมี.

ในทิกุสมาเป็นฉันได ในสมาหารทวันทสมาสก็เป็นฉันนั้น, ให้ศัพท์ที่มีอรรถว่า
อวัยวะของสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา กองทัพ สัตว์เล็ก สิ่งตรงข้ามกันต่างๆ และธรรมที่ต่างกัน
เป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์

ทิกุสมาเสในทิกุสมาส ยถาเป็นฉันได สมาหารทวันทสมาสเปิ แม้ในสมาหารทวันทสมาส
ตถา ก็เป็นฉันนั้น, เอกตตฺ ความเป็นเอกพจน์ นปุงสกลิงค์ตตฺ จ และความเป็นนปุงสกลิงค์
ปาณิตูริยโยคฺเสนงคตฺถานํ แห่งศัพท์ทั้งหลายที่มีอรรถว่า อวัยวะของสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา
กองทัพ ขุทฺทชนฺตูกวิวิธวรุทฺทวิสภาคตฺถาที่นี้ จ และแห่งศัพท์ทั้งหลายที่มีอรรถว่า สัตว์เล็ก
สิ่งตรงข้ามกันต่างๆ และธรรมที่ต่างกัน เป็นต้น (โหติ) ย่อมมี.

ในทิกุสมาเป็นฉันได แม้ในสมาหารทวันทสมาสก็เป็นฉันนั้น, ให้ศัพท์ที่มีอรรถว่า
อวัยวะของสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา กองทัพ สัตว์เล็ก สิ่งตรงข้ามกันต่างๆ และธรรมที่ต่างกัน
เป็นต้น เป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์

ปาณิน จ สัตว์ทั้งหลายด้วย ตูริยานิ จ เครื่องดนตรีทั้งหลายด้วย โยคฺคานิ จ
เครื่องไถนาทั้งหลายด้วย เสนาจกองทัพทั้งหลายด้วย อิติ เพราะเหตุนี้ ปาณิตูริยโยคฺเสนาชื่อว่า
ปาณิตูริยโยคฺคเสนา, องฺคานิ องค์ประกอบทั้งหลาย ตาสฺ ปาณิตูริยโยคฺคเสนานํ
แห่งสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา และ กองทัพทั้งหลาย ปาณิตูริยโยคฺคเสนงคานิ ชื่อว่า
ปาณิตูริยโยคฺคเสนงคะ. องฺคสทฺโท องฺคศัพท์ อภิสมพฺพชฺฌเต ย่อมถูกประกอบไว้ ปจฺเจกํ
ทุกอย่าง บท ปรตฺตา เพราะอยู่ข้างหลัง ทวฺนทโต จากวันทสมาส. ขุทฺททา จ เล็กๆทั้งหลายด้วย
เต เล็กๆทั้งหลายเหล่านั้น ชนฺตูกา จ เป็นสัตว์ด้วย อิติ เพราะเหตุนี้ ขุทฺทชนฺตูกา
ชื่อว่า ขุทฺทชนฺตูกะ, วิรุทฺธา ความเป็นปฏิบัติกัน วิวิธเณ อากาเรน โดยอาการต่างๆ
วิวิธวิรุทฺธา ชื่อว่า วิวิธวิรุทฺธะ, นิจฺจวิโรธโน หมายถึงสัตว์ที่เป็นศัตรูกันตลอดกาลเป็นนิจ.
สมาโน ภาโค ส่วนอันเหมือนกัน เยสํ ของธรรมทั้งหลายเหล่านี้ (อตุลฺลิ) มีอยู่ เต
ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น สภาคา ชื่อว่า สภาคะ. สอาเทโส การอาเทศเป็น ส สมานสฺส
แห่ง สมาน ศัพท์ (โหติ) ย่อมมี เตสุ วุทฺธิตฺถาที่นา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “เตสุ วุทฺธิ”. เต
ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น วิวิธ จ ต่างกัน ลกฺขณโต โดยลักษณะ สภาคา จ และเหมือนกัน
กิจฺจโต โดยกิจ อิติ เพราะเหตุนี้ วิสภาคา ชื่อว่า วิสภาคะ. ทวฺนทโท วันทสมาส (โหติ)
ย่อมมี อิติ ว่า ปาณิตูริยโยคฺคเสนงคานิ จ องค์ประกอบของสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา
และกองทัพทั้งหลายด้วย ขุทฺทชนฺตูกา จ สัตว์เล็กๆทั้งหลายด้วย วิวิธวิรุทฺธา จ สัตว์ที่
เป็นปฏิบัติกันตลอดกาลเป็นนิจด้วย วิสภาคา จ ธรรมทั้งหลายที่ต่างกันโดยลักษณะและเห
มือนกันโดยกิจด้วย (อิติ เพราะเหตุนี้ ปาณิตูริยโยคฺคเสนงคขุทฺทชนฺตูกวิวิธวิรุทฺทวิสภาค
า ชื่อว่า ปาณิตูริยโยคฺคเสนงคขุทฺทชนฺตูกวิวิธวิรุทฺทวิสภาคะ). อิทฺ ในวันทสมาสนี้ อนินยโม
การไม่กำหนดแน่นอน ปุพฺพนิปาทสฺส แห่งบทที่จะเรียงไว้ข้างหน้า (โหติ) ย่อมมี พหุตฺตา
เพราะมีบทมาก. เต อตุลฺลา อรรถทั้งหลายเหล่านั้น เยสํ ของศัพท์ทั้งหลายเหล่านี้ (สนฺติ)
มีอยู่ เต ศัพท์ทั้งหลายเหล่านั้น ปาณิตูริยโยคฺคเสนงคขุทฺทชนฺตูกวิวิธวิรุทฺทวิสภาคตฺถา

ชื่อว่า ปาณิตุริยโยคคเสนังคชุตทช้นตุกวิวิธวิรุทธวิสภาคัตถะ. เต อรรถทั้งหลายเหล่านั้น อาทโย เป็นเบื้องต้น เยสํ ของศัพท์ทั้งหลายเหล่านี้ (สนธิ) มีอยู่ เต ศัพท์ทั้งหลายเหล่านั้น ตาทาโย (ปาณิตุริยโยคคเสนังคชุตทช้นตุกวิวิธวิรุทธวิสภาคัตถะ) ชื่อว่า ปาณิตุริยโยคคเสนังคชุตทช้นตุกวิวิธวิรุทธ-วิสภาคัตถะ.

๑. ปาณิน จ ตูเรียน จ โยคานิ จ เสนา จาติ ปาณิตุริยโยคคเสนา.

สัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา และ กองทัพ ชื่อว่า ปาณิตุริยโยคคเสนา

๒. ปาณิตุริยโยคคเสนานิ องคานิ ปาณิตุริยโยคคเสนงคานิ.

องค์ประกอบของสัตว์ เครื่องดนตรี เครื่องไถนา และ กองทัพ ชื่อว่า ปาณิตุริยโยคคเสนังค

องค ศัพท์ ถูกประกอบไว้กับทุกๆบท เพราะต่ออยู่หลังวันทสมาส

๓. ชุตทา จ เต ชนตุกา เจติ ชุตทชนตุกา.

สัตว์เล็กๆ ชื่อว่า ชุตทชนตุกะ

๔. วิวิธนาภาเรน วิรุทธา วิวิธวิรุทธา, นิจุจวิโรธโน.

เป็นปฏิปักษ์กันตลอดเวลา ชื่อว่า วิวิธวิรุทธะ

๕. สมานो ภาโค เยสํ เต สภาคา.

ธรรมที่มีส่วนอันเหมือนกัน ชื่อว่า สภาคะ

อาเทศ สมาน เป็น ส ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “เตสุ วุทธิ”

๖. วิวิธา จ เต ลกขณโต สภาคา จ กิจจโตติ วิสภาคา.

ธรรมที่ต่างกันโดยลักษณะและเหมือนกันโดยกิจ ชื่อว่า วิสภาคะ

๗. ปาณิตุริยโยคคเสนงคานิ จ ชุตทชนตุกา จ วิวิธวิรุทธา จ วิสภาคา จ ปาณิตุริย-โยคคเสนังคชุตทช้นตุกวิวิธวิรุทธวิสภาคา.

องค์ประกอบของสัตว์ เครื่องดนตรี
เครื่องไถนา และกองทัพ สัตว์เล็กๆ สัตว์ที่เป็นปฏิปักษ์กัน
แ ละ ธรรม ที่ ต่ า ง กั น โ ต ย ลั ก ษ ณะ เ ห มี อ
นกันโดยกิจ ชื่อว่า ปาณิตุริยโยคคเสนังคชุตทช้นตุก-
วิวิธวิรุทธวิสภาคะ

เพราะบทมีมาก จึงไม่ได้กำหนดให้บทใดเรียงอยู่หน้าหลังกัน

๘. เต(ปาณิตุริยโยคคเสนังคชุตทช้นตุกวิวิธวิรุทธวิสภาคา) อตถา เยสํ เต ปาณิตุริย-

บทว่า “จมฺม” สรรวารณผลกัม ได้แก่แผ่โล่สำหรับป้องกันลูกศร. ธนุ จ กลาโป จ ธนุกลาโป ธนุและแล่ง. กลาโปติ บทว่า “กลาโป” ตูณิรฺ ได้แก่แล่งสำหรับเก็บลูกศร.

ขุทฺทขณตฺตฺเถ ในอรรถชื่อของสัตว์เล็กสัตว์น้อย ทำสาจมกสาจทำสมกสฺสเหลือบและยุง. เหว่ กุณฺณกิปิณฺณกัมมตและปลวก, กิณฺณปฏฺฐกัมมตและแมลงปีกแข็งและด้ก้แดน, กิณฺณสรีสปีแมลงปีกแข็งและแมงป่อง. ตตฺถ ในอุทฺทการณฺ์เหล่านั้น กุณฺณ สุกฺขมกิปิณฺณกา กุณฺณ ได้แก่มดตัวเล็ก ๆ, กิณฺณ กปาลปิณฺณกิปาณนา กิณฺณ ได้แก่มแมลงปีกแข็ง (หลังเป็นกระดอง).

วิวัฏฺฐวิวัฏฺฐตฺเถ ในอรรถว่าสัตว์ที่เป็นปฏิปักษ์กันชั่วนิรันดร์ อหิ จ นกุลโล จ, อหิ จ นกุลลา จาติ วา อหินกุลฺ ฐุเห่กับพังพอน. เหว่ พิฬารมฺมสฺส กัมมกัมม. รสฺสตตฺ ความป็นร้สสะ อนตฺตสฺส แห่งระอันเป็นที่สุด (โหติ) ย่อมมี. กาโกฏฺ กากัมมกสฺส, สปฺปมณฺฑกัม ฐุกับกบ, ครุฬสฺสปี ครุฬกับนาค.

วิธากตฺเถ ในอรรถว่าต่างกันโดยลักษณะเหมือนกันโดยกิจ สิลญจ ปญฺญาณญจ สิลปญฺญาณํ ศีลและปัญญา, สมโถ จ วิปสฺสนา จ สมถวิปสฺสนํ สมถะและวิปัสสนา. เหว่ นามรูปํ นามและรูป, หิโรตฺตปฺปิหิรีและโอดตปฺปะ, สติสมฺปชฌณํสติและสัมปชัญญะ, โลกโมหํโลกและโมหะ, โทสโมหํ โทสะและโมหะ, อหิริกาโนตฺตปฺปิ อหิริกะและอโนตตปฺปะ, ถีนมิทฺถํ ถีนะและมิททะ, อุทฺทจจกุกฺกจจํ อุทฺทจจะและกุกฺกจจะ อิจฺจาติ ดังนี้เป็นต้น. ทฏฺฐพฺพํ พิงฺทราบ อิติ ว่า นปฺปสกลิงฺคตตฺ ความป็นนปฺปสกลิงค์ น โหติ ย่อมไม่มี กตฺถจิ ในบางอุทฺทการณฺ์ อโมติ นิทฺเทสทสฺสนโต เพราะเห็นท่านแสดงไว้ว่า “อโม” อโม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิติ เอตฺถ ในสูตรนี้ว่า “อโม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ” . เตน เพราะเหตุนั้น อาธิปจฺจปรีวาโร จนนทปาริสฺสุทฺธิ ปฏฺฐิสฺสนธิปฺปวตฺตติยนฺติอาทิ อุทฺทการณฺ์ว่า “อาธิปจฺจปรีวาโร ผู้เป็นใหญ่และบริวาร, จนนทปาริสฺสุทฺธิ การนำฉันทะและ บริสฺสุทฺธิ, และ ปฏฺฐิสฺสนธิปฺปวตฺตติยํ ในปฏฺฐิสฺสนธิกาลและปวตฺตติกาล” เป็นต้น สิชฺชมฺมิติ ย่อมสำเร็จ.

(เอกตตฺ นปฺปสกลิงฺคตตฺ จ) ความป็นนปฺปสกลิงค์เอกพจน์ อญฺโญญญลึงฺควิเสสิตานํ ข องบททั้งหลายที่มีลึงค์ต่างกันและกัน ทวนฺเต ในทวันทสฺมาส (ยถา) เช่น ทาสี จ ทาสี จ ทาสีทาสี ทาสหญิงและทาสชาย, รสฺสตตฺ ความป็นร้สสะ มชฺฌม ในสระท่ามกลาง (โหติ) ย่อมมี กวจาทีติอาทินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กวจาที” . เหว่ อิตฺถิปุํมํ หญิงและชาย, ปตฺตจิวฺร บาดรและจิวร, สาขาลาสฺ กิงและใบ อิจฺจาติ ดังนี้เป็นต้น.

(เอกตตฺ นปฺปสกลิงฺคตตฺ จ) ความป็นนปฺปสกลิงค์เอกพจน์ สงฺขยาปริมาณตฺถานํ ข องบททั้งหลายอันมีอรรถนับและกะปริมาณ ทวนฺเต ในทวันทสฺมาส (ยถา) เช่น เอกกญฺจ ทุกญฺจ เอกกทูกํ หมวด ๑ และหมวด ๒, อปฺปสงฺขยา สังขยาจํานวนน้อย นิปตติ ย่อมเรียงอยู่ ปุพฺพ ช้างหน้า สงฺขยาทวนฺเต ในทวันทสฺมาสที่เป็นสังขยา. เหว่ ทุกตีกํ หมวด ๒ และหมวด ๓, ติกจตูกํ หมวด ๓ และหมวด ๔, จตูกกปญฺจกํ หมวด ๔ และหมวด ๕, ทีโฆ จ มชฺฌิมโฆ จ ที่มมชฺฌิมํ ทั้งยาวทั้งปานกลาง.

(เอกตตฺ นปฺปสกลิงฺคตตฺ จ) ความป็นนปฺปสกลิงค์เอกพจน์ ปจฺจนจฺญทาลตฺถานํ ข องบททั้งหลายที่มีอรรถว่านายพรานและคนจัญทาล ทวนฺเต ในทวันทสฺมาส (ยถา) เช่น โอรพฺภิกา จ

สุกริกา จ โอโรพุกิสสุกริกิ คนฆ่าแกะและคนฆ่าสุกร. เอวํ สาธุณิกมาควิกิ พรานนกและพรานเนื้อ, สปากโก จ จณฺทาลิ จ สปากจณฺทาลิ คนกินเนื้อสุนัขและคนจันทาล, ปุกุสจวทาทักิ คนทิ้งตอกไม้(คนทิ้งอุจจาระ)และสัปปะเหโร, เวนรธการิ ช่างสานและช่างหนัง. ตตฺถ ในอุททาหรณฺนั้น เวนา ตจฺจนกา เวนา ได้แก่คนจักสาน, รธการา จมฺมการา รธการา ได้แก่ช่างหนัง.

(เอกตฺตํ นปฺสกลิงฺคตฺตํ จ) ความเป็นนปฺสกลิงค์เอกพจน์ ทฺวณฺเต ในทวันทสมาส ทิสฺตฺถานํ ของบททั้งหลายที่มีอรรธว่าทิส กตฺวา ครั้นกระทำแล้ว ทฺวณฺทสมาส ซึ่งทวันทสมาส วิภตฺติโลปํ จ และซึ่งการลบวิภตฺติ ปุพฺพฺวา จ อปฺรา จาติ อตฺเถ ในอรรธว่า “ทิสฺตฺวันออกและทิสฺตฺวันตก” เอกตฺเต เมื่อความเป็นเอกพจน์ นปฺสกลิงฺคตฺเต จ และเมื่อความเป็นนปฺสกลิงค์ กเต อันนํกศึกษากระทำแล้ว อาทิกุคฺคเณน ด้วย อาทิ ศัพท์ อิธ ในสูตรนี้, รสฺสฺตฺตํ ความเป็นรัสสะ (โหติ) ย่อมมี สโร รสฺโส นปฺสเกติ ด้วยสูตรว่า “สโร รสฺโส นปฺสเก”. ปุพฺพฺวาปรี, เห ปุพฺพฺวาปร, ปุพฺพฺวาปรี, ปุพฺพฺวาปเรน, ปุพฺพฺวาปรสฺส อิจฺจาติ. เอวํ ปฺรตฺถิมปจฺจิมิ ทิสฺตฺวันออกและทิสฺตฺวันตก, ทกฺขิณฺตุตฺตํ ทิสฺได้และทิสฺเห็น, อตฺรุตฺตํ ทิสฺเบื้องล่างและทิสฺเบื้องบน.

นปฺสกลิงฺคํ เอกตฺตํ ทฺวณฺเตติ จ บทว่า “นปฺสกลิงค์” “เอกตฺตํ” และ “ทฺวณฺเต” วตฺตเต ย่อมตามไป.

๓๖๐. วิชาสา รุกฺขติณฺปสฺสฺนธณฺณชนปทาทีนญจ. (๓ บท, อติเทสฺสูตร)

เอกตฺตํ ความเป็นเอกพจน์ นปฺสกลิงฺคตฺตํ จ และความเป็นนปฺสกลิงค์ รุกฺขติณฺปสฺสฺนธณฺณชนปทาทีนํ แห่งศัพท์ทั้งหลายมี ต้นไม้ หญ้า สัตว์เลี้ยง ทรัพย์ ธัญพืช และชนบท เป็นต้น ทฺวณฺเต (สมาเส) ในทวันทสมาส (โหติ) ย่อมมี วิชาสา บ้าง.

ในทวันทสมาส ให้ศัพท์ที่เป็นชื่อของต้นไม้ หญ้า สัตว์เลี้ยง ทรัพย์ ธัญพืช และชนบท เป็นต้น เป็นนปฺสกลิงค์เอกพจน์ บ้าง

เอกตฺตํ ความเป็นเอกพจน์ นปฺสกลิงฺคตฺตํ จ และความเป็นนปฺสกลิงค์ รุกฺขติณฺปสฺสฺนธณฺณชนปทาทีนํ แห่งศัพท์ทั้งหลายมี ต้นไม้ หญ้า สัตว์เลี้ยง ทรัพย์ ธัญพืช และชนบท เป็นต้น ทฺวณฺเต สมาเส ในทวันทสมาส โหติ ย่อมมี วิชาสา บ้าง. พหฺวจฺนํ วิภตฺติฝายพหฺวจฺนํ (โหติ) ย่อมลง เอกตฺตฺตาภาเว ในรูปที่ไม่เป็นเอกพจน์, ลิงฺคํ จ และลิงค์ ปฺรสฺสฺเสว ของบทหลังเท่านั้น (โหติ) ย่อมมี.

ในทวันทสมาส ให้ศัพท์ที่เป็นชื่อของต้นไม้ หญ้า สัตว์เลี้ยง ทรัพย์ ธัญพืช และชนบท เป็นต้น เป็นนปฺสกลิงค์เอกพจน์ บ้าง, ในรูปที่ไม่เป็นเอกพจน์ ก็ให้ลงวิภตฺติฝายพหฺวจฺนํ ส่วนลิงค์เป็นของบทหลัง

ตตฺถ ในศัพท์ทั้งหลายเหล่านั้น (อุททาหรณานิ) อุททาหรณ์ทั้งหลาย ทฺวณฺเต ในทวันทสมาส รุกฺขานํ ของชื่อต้นไม้ทั้งหลาย สมาหาเร ทฺวณฺทสมาสาทิมฺหิ เมื่อสมาหารทวันทสมาสเป็นต้น อสฺสฺตฺถา จ กปิฏฺธา จาติ อตฺเถ ในอรรธว่า “ต้นโพธิ์และต้นมะขวิด” กเต อันนํกศึกษากระทำแล้ว,

เอกตต์ ความเป็นเอกพจน์ นปฺสกลิงคตต์ จ และความเป็นนปฺสกลิงค์ (โหติ) ย่อมมี อิมินา ด้วยสูตรนี้ วิกปฺเปน โดยไม่แน่นอน. อสฺสตุลกปิฏกํ, อสฺสตุลกปิฏกา วา ตันโพธิ์และตันมะขวิด. เอวํ อมฺพปนสํ, อมฺพปนสา วา ตันมะม่วงและตันขนุน, ขทฺธิรปลาสํ, ขทฺธิรปลาสา วา ตันตะเคียนและตันสีเสียด, ธวสฺสทกณฺณกํ, ธวสฺสทกณฺณกา วา ตันตะแบกและตันรัง.

(เอกตต์ นปฺสกลิงคตต์ จ) ความเป็นนปฺสกลิงค์เอกพจน์ ตินานํ ของศัพท์ที่เป็นชื่อ หล้าทั้งหลาย ทวนฺเท ในทวันทสมาส (ยถา) เช่น อุสิรานิ จ พิริณานิ จ อุสิรพิริณํ, อุสิรพิริณานิ วา หล้าแฝกและหล้าคมบาง. เอวํ มุณฺชปพฺพชํ, มุณฺชปพฺพชา วา หล้าปล้องและหล้ามุงกระต่าย, กาสกฺกุสํ, กาสกฺกุสา วา หล้าเลาและหล้าคา.

(เอกตต์ นปฺสกลิงคตต์ จ) ความเป็นนปฺสกลิงค์เอกพจน์ ปสนํ ของศัพท์ทั้งหลายที่เป็น ชื่อสัตว์เลี้ยง ทวนฺเท ในทวันทสมาส (ยถา) เช่น อชา จ เอฬกา จ อเชฬกํ, อเชฬกา วา แพะและแกะ, หตฺถิ จ คาโว จ อสฺสา จ วฬวา จ หตฺถิควสฺสวฬวํ, หตฺถิควสฺสวฬวา วา ช้าง โค ม้าตัวผู้ และม้าตัวเมีย. รสฺสตุตฺ ความเป็นรสสะ (โหติ) ย่อมมี กฺวจาติอาทินา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า "กฺวจาติ", อวาเทโส จ และการอาเทศ โอ เป็น อว (โหติ) ย่อมมี โอ สเร จาติ ด้วยสูตรว่า "โอ สเร จ". โคมหิสํ, โคมหิสา วา โคและกระบือ, เอณฺเวยยวราหํ, เอณฺเวยยวราหา วา เนื้อทราย และหมูป่า, สิทฺพยคฺคฺมตรจฺจนํ, สิทฺพยคฺคฺมตรจฺจนา วา ราชสีห์ เสือโคร่งและหมาป่า.

(เอกตต์ นปฺสกลิงคตต์ จ) ความเป็นนปฺสกลิงค์เอกพจน์ ธนานํ ของศัพท์ทั้งหลายที่เป็น ชื่อของทรัพย์ ทวนฺเท ในทวันทสมาส (ยถา) เช่น หิรณฺณญจ สฺวณฺณญจ หิรณฺณสฺวณฺณํ, หิรณฺณสฺวณฺณานิ วา เงินและทอง. เอวํ ชาตฺรูปรชตํ, ชาตฺรูปรชตานิ วา ทองและเงิน, มณฺนิมุตฺต-สงฺขเวฬุริยํ, มณฺนิมุตฺตสงฺขเวฬุริยา วา แก้วมณี แก้วมุกดา สังข์ และแก้วไพฑูรย์.

(เอกตต์ นปฺสกลิงคตต์ จ) ความเป็นนปฺสกลิงค์เอกพจน์ ธณฺยานํ ของศัพท์ทั้งหลายที่เป็น ชื่อธัญพืช ทวนฺเท ในทวันทสมาส (ยถา) เช่น สาสิ จ ยวา จ สาสิยวํ, สาสิยวา วา ข้าวสาสีและข้าวเหนียว(หรือข้าวบาเลย์). เอวํ ติลมฺคฺคฺมาสํ, ติลมฺคฺคฺมาสา วา งา ถั่วเขียว และถั่วราชมาส.

(เอกตต์ นปฺสกลิงคตต์ จ) ความเป็นนปฺสกลิงค์เอกพจน์ ชนปทานํ ของศัพท์ทั้งหลายที่เป็น ชื่อชนบท(หรือแคว้น) ทวนฺเท ในทวันทสมาส (ยถา) เช่น กาสิ จ โกสลา จ กาสิโกสลํ, กาสิโกสลา วา แคว้นกาสิและแคว้นโกศล, วชฺชิ จ มลฺลา จ วชฺชิมลฺลํ, วชฺชิมลฺลา วา แคว้นวัชชีและแคว้นมัลละ, องฺคา จ มคฺธา จ องฺคมคฺถํ, องฺคมคฺธา วา แคว้นอังคะและแคว้นมคธ.

เอกตต์ ความเป็นเอกพจน์ นปฺสกลิงคตต์ จ และความเป็นนปฺสกลิงค์ อญฺโฆณฺณป- ปฏฺธิกฺขณฺมมานํ แห่งศัพท์อันมีสภาพตรงข้ามกันและกันทั้งหลาย สกฺกณฺตฺถานญจ และแห่งศัพท์ที่มีอรรถว่านทั้งหลาย ทวนฺเท ในทวันทสมาส โหติ ย่อมมี วิชาสา บ้าง. (ยถา) เช่น กุสฺลญจ อกุสฺลญจ กุสฺลากุสฺลํ, กุสฺลากุสฺลา วา กุศลและอกุศล. เอวํ สาวชฺชานวชฺชํ, สาวชฺชานวชฺชา วา

ธรรมอันมีโทษและไม่มีโทษ, หีนปณินต์ หีนปณินตา วา หยาบและประณีต, กณฺหสูกํ, กณฺห-
 สูกา วา ดำและขาว (มืดและสว่าง), สุขทุกขํ, สุขทุกขานิ วา สุขและทุกข์, ปฏิฆานุนยํ,
 ปฏิฆานุนยา วา ความเคียดแค้นและความหวังใย, ฉายาตปํ, ฉายาตปา วา ร่มเงาและแดด,
 อาโลกนุทธการํ, อาโลกนุทธการา วา สว่างและมีต, รตติ จ ทิวาจ รตตินิทิวํ, รตตินิทิวา
 วา กลางคืนและกลางวัน, อหฺยจ รตติ จ อโหรรตติ, อโหรรตตา วา วันและคืน. อตฺตํ
 การอาเทศเป็น อ อาการิการานํ แห่ง อา อักษร และ อิ อักษรทั้งหลาย (โหติ) ย่อมมี กุวจิ
 สมาสนตฺติจจาทีนา ด้วยสูตรที่ขึ้นต้นว่า “กุวจิ สมาสนต”.

(เอกตฺตํ นปฺสกลิงคตฺตํ จ) ความเป็นนปฺสกลิงคเอกพจน์ สกฺุณานํ
 ของศัพท์ที่เป็นชื่อนกทั้งหลาย ทฺวนฺเต ในวันทสมาส (ยถา) เช่น หํสา จ พกา จ
 หํสปกํ, หํสปกา วา หงส์และนกกระยาง. เหวํ การณฺทวจกุกฺวากํ, การณฺทวจกุกฺวากา วา
 นกเป็ดน้ำและนกจากพราก, มยฺยูโรณฺจํ, มยฺยูโรณฺจา วา นกยูงและนกกระเรียน, สุกฺสาลิคํ,
 สุกฺสาลิกา วา นกแก้วและนกสาลิกา.

สมาหารทฺวนฺโท สมาหารทฺวันทสมาส นิฏฺฐิโต จบแล้ว.

จ สำหรับ เอตฺถ ในวันทสมาสนี้ เยภฺยุเยน โดยมาก

อจฺจิตปฺปสฺรํ ศัพท์ที่ถูกบูชาว่าและศัพท์ที่มีสระน้อยกว่า อิวณฺณ-วณฺณกํ
 ศัพท์ที่มีอิวณฺณและอฺวณฺณอยู่สุดท้าย สราทฺยการนฺตํ และศัพท์ที่เป็นอการันต์อันมีสระขึ้นต้น
 (นิปตติ) ย่อมเรียงอยู่ ปุพฺพํ ข้างหน้า ทฺวนฺเต ในวันทสมาส กุวจิ บ้าง, อนินฺยโม
 ความไม่แน่นอน พหฺสุ ในวันทสมาสทั้งหลายที่มีบทมาก ภเว ย่อมมี.

ในวันทสมาส มักเรียงศัพท์ที่ถูกบูชาว่า ศัพท์ที่มีสระน้อยกว่า
 ศัพท์ที่มีอิวณฺณอยู่ท้าย อฺวณฺณอยู่ท้าย และศัพท์อการันต์ที่มีสระขึ้นต้น ไว้ข้างหน้าบ้าง,
 ส่วนวันทสมาสที่มีมากกว่า ๒ บท ถูกเรียงไว้ไม่แน่นอน

ทฺวนฺทสมาโส ทฺวันทสมาส นิฏฺฐิโต จบแล้ว.

อํยํ สมาส สมาสนี้ จตฺตพฺพิโต มี ๔ อย่าง ปุพฺพตฺตรกฺยณฺตฺต-
 ปฺปธานตฺตา เพราะมีอรรธของบทหน้าเป็นประธาน มีอรรธของบทหลังเป็นประธาน มีอรรธของบททั้ง
 ๒ เป็นประธาน และมีอรรธของบทอื่นเป็นประธาน, จพฺพิโต มี ๖ อย่าง ทิกฺกมฺมธารเยหิ จ
 พร้อมด้วยทิกฺกและกัมมธารยะทั้งหลาย.

สมาส สมาส จตฺตรกฺกฺธา มี ๓๒ อย่าง (๘ x ๔) อิติ
 คือ ทฺวิโต อพฺยयीภาโว อพฺยयीภาวสมาส ๒, นวธา กมฺมธารโย กัมมธารยสมาส ๘,
 ทฺธา ทิกฺก ทิกฺกสมาส ๒, อฏฺฐธา ตปฺปฺริโส ตปฺปฺริสสมาส ๘, นวธา
 พหฺพพฺพิหิ พหฺพพฺพิหิสมาส ๘, ทฺวิธา ทฺวนฺโท ทฺวันทสมาส ๒ (๒ + ๘ +
 ๒ + ๘ + ๘ + ๒ = ๓๒).

สมาส ๔ อย่าง คือ (๑) สมาสที่มีอรรธของบทหน้าเป็นประธาน

(๒) สมาสที่มีอรรถของบทหลังเป็นประธาน (๓) สมาสที่มีอรรถของบททั้ง ๒ เป็นประธาน (๔) สมาสที่มีอรรถของบทอื่นเป็นประธาน

สมาส ๖ อย่าง คือ (๑-๒-๓-๔ เหมือนกับสมาส ๔ อย่าง)
(๕) ทิคุสมาส (๖) กัมมธารยสมาส

สมาส ๓๒ อย่าง คือ (๑-๒) อัพยยัภาวสมาส (๓-๑๑) กัมมธารยสมาส (๑๒-๑๓) ทิคุสมาส (๑๔-๒๑) ตัปปริสสมาส (๒๒-๓๐) พหุพพีหิสมาส (๓๑-๓๒) ทวันทสมาส

จตุตถโถ สมาสกณฺโฑ สมาสกัณฑ์ที่ ๔
ปทฐปฐิติ ในคัมภีร์ปทฐปฐิติ อิติ จบด้วยประการฉะนี้.

สมาสกัณฑ์ที่ ๔ ในคัมภีร์ปทฐปฐิติ จบเพียงเท่านี้

